Тарас Шевченко

Капітанша

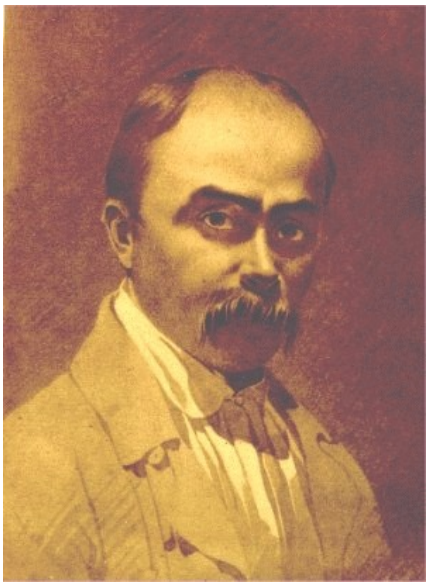

Переклад В. Сапіцький

За редакцією М. Славінського, П. Зайцева, В. Якубовського й О. Лотоцького

Електронна бібліотека української літератури
2006

Тарас Григорович Шевченко. Капітанша. Повість. 1855.

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісковський
Електронне форматування: Максим Тарнавський

Текст звірено з виданням: *Повне видання творів Тараса Шевченка.* Том сьомий. Повісті. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1960. с. 201–274.

КАПІТАНША

Року 1845-го, того самого року, коли повінь на половину зруйнувала місто Кременчук (Крюків цілий остався), а в Києві вода аж до Братського манастиря підійшла, — саме того критичного року, в кінці місяця березня, виїхав я з Москви Тульською шосою, що саме тоді почали нею їздити. Їхав я (завважте: поштовим возом з підставними кіньми) два тижні до Тули та тиждень до Орла, разом три тижні. А що я перетерпів за ці три тижні, того жадним пером не сила списати. Одне тілько скажу вам: знаючи не з опису якогось туриста, а з власного досвіду, скільки коштує тарілка капусняку з скибкою хліба на поштовій станції, і таким чином практично ознайомившись із комфортом поштових станцій, я, виїжжаючи з Москви, напакував чималий кошик усяким соленим та вуженим добром. І що ж? Усю оту благодать довелось мені покинути вже на другій станції, себто в місті Подольському, з тої причини, що все оте (та й я сам) скупалося кілька разів у брудній сніговій воді. Розважливість промовляла за тим, щоб повернутися до Москви, але де там! толкуй з упертою головою, бо, між нами кажучи, і я таки не останній серед своїх земляків щодо цієї чесноти, себто впертости, що її ми з увічливости силою волі називаємо. Отож од Подольського до Тули подорожував я на харчах св. Антонія, а від Тули до Орла теж на цих самих харчах, бо місто Тула, хоч і вславлене своїми рушницями та гармоніями, але ковбасною крамницею похвалитися не може. Отже, в Тулі я ледве знайшов соленого судака, привезеного з берегів або синього Дону, або Уралу, а може й з берегів матушки-Волги. З такими харчами доїхав я до міста Орла. Спинився я в гостиниці тут таки біля поштової станції, але другого дня, як обрахував свою касу, то тілько ойкнув! Мав я готівкою одну асиґнацію в три карбованці та копу дрібних, а з Москви взяв з собою рівно сто карбованців сріблом. Як його було з такою сумою не доїхати з Москви до Києва? А отжеж сталося так, що я тілько до Орла доїхав, а там, себто в Орлі, я й сів, як рак на мілині. Не жартома я задумався й після сугубих роздумувань пішов шукати заїзду. Знову лихо — Ока й Орлик затопили не тілько всі заїзди, але й велику частину самого міста. Повернув я до своєї кімнати ще сумніший, ніж із неї вийшов; задуманий сів коло вікна та й дивлюся на вулицю, аж ось вулицею чвалає великий віз із будою, запряжений парою миршавих конячок, а біля возу йде з батіжком у руці — невеличкого зросту, череватенький, з рудою борідкою, мужик. Ага, приятелю, гадаю собі, саме тебе мені й треба! Відчинив я вікно та й гукнув:

— Гей, хлопче-молодче!

Мужик спинився, скинув шапку і, позирнувши на вікно гостиниці, побачив мене й сказав:

— Це ви, пане, кличете?

— Я.

— А чого вам треба? — спитав він.

— А ось чого. Ти візник?

— Звісно, візник!

— А з котрої ґубернії?

— Тутешньої ґубернії, пане, а повіту Митрівського.

— А чи не хотів би ти, голубе, на Святах дома побувати? (Це було на шостому тижні великого посту).

— Як не хотіти, пане; звісно, що хотів би, та як його впорожні вирушати самому?

— А хочеш, я знайду тобі подорожнього до Глухова?

— Як його не хотіти? та про мене хоч і до Москви.

— А ти знаєш, де Глухів?

— Чому ні, — за Митровським. Ми й у Києві бували нераз.

— А багато возьмеш?

— З пуда мабуть, пане?

— Про мене, нехай і з пуда.

— По два з копою, пане!

— Добре, згода, але з умовою, що гроші дістанеш у Глухові.

— А задаток, пане?

— Та там у Глухові й задаток.

Мужик почухав потилицю і, подивившись на мене з хвилину, спитав:

— А коли їхати, пане?

— Та про мене хоч і зараз.

— Зараз, пане, не можна; трохи конячок підгодувати треба.

— Де ж ти їх годуватимеш? Як тебе знайти?

— Та тут таки на вулиці; бач, як заїзди всі позаливало водою, де його годуватимеш?

І з цими словами привернув до паркана й почав випрягати коні.

Я вийшов до нього на вулицю, оглянув віз. Віз був укладистий, геть увесь критий, як жидівська бричка.

— Який же ти крам перевозиш у цьому посуді? — спитав я в нього.

— Який крам? От тепер хоч і вашу милость повезу, а сюди якусь пані привіз із Митровського; до дітей приїхала, чи що; у школі якійсь вони, чи то в корпусі, — каже; та вже й злюща, Господь із нею, — тілько й робить, що дівку бє.

— А як гадаєш, — виїдемо сьогодні, чи ні?

Мужик подивився на сонце й сказав:

— Краще, пене, заночуємо.

— А може й справді заночуємо.

І я знічевя пішов вештатися по місті.

Проходячи мимо крамниці з тютюном, серед виставлених у вікні пачок тютюну з різними малюнками я побачив теж і гармонію. У моїй подорожі не заносилося на більшу різноманітність. Ану ж, — думаю — куплю гармонію: хоч дітей буду по заїздах потішати. Купив я гармонію й повернувся на кватирю; на кватирі ж, одпочивши з прохідки, завдав я собі таке питання: а що, як мій приятель у Глухові, на якого я, як на камяну гору, надію покладав, не матиме грошей, — що я тоді робитиму? Щоправда, маю я в Глухові ще одного приятеля, на якого вже напевне можна покладатись, бо ж він самої порцелянової глини за рік продає тисяч на сто, — якжеж на нього не надіятись? Але річ у тому, що він — пан, як то кажуть, на всю губу. В нього до обіду інакше й вийти не можна, як у фраку, а це якраз мені й було не до вподоби. Воно й справді смішно: жити на селі й щодня

чепуритися, — ка-зна що! Воно ще доречі на похороні або на весіллі, чи якомусь іншому святі, а без того — це ніщо інше, як безглузде наслідування анґлійських лордів. Отож після довгого роздуму написав я листа до Києва й прохав, щоб вислали мені грошей до Глухова та адресували на імя не того приятеля, що продає порцелянову глину, а на імя його сусіди, пенсіонованого ротмістра.

Влаштувавши все, як годиться статечній людині, я другого дня до схід сонця впакувався до фурґону й щасливо добрався до заїзду, що віддалений був од міста Орла на двадцять пять верстов. Тут було б дуже доречі описати з усякими подробицями заїзд; але тому, що цей tableau de genre уже багато людей списувало, не тілько прозою, але й віршами, то я вже й не зважуюся змагатися з жадним із тих дозвільних описувачів, навіть із найбільш "гомерівським" віршованим описом заїзду, що надрюкований, не пригадую, в якому саме журналі, де порівнюється цей опис з Іліядою.

До міста Кроми прибули ми вночі, а вдосвіта вирушили, — отже про місто Кроми теж не маю що сказати, хіба тілько те, що за тарілку пісного капусняку з мене взяли півкопи сріблом, — власне за те, що я раніше не поторгувався. Оце й усе, що можу сказати про місто Кроми.

Сонце вже досить високо підбилося, коли я прокинувся в своєму фурґоні. Прокинувшись, я вистромив голову, щоб подивитися на світ Божий та спитати в Єрмолая (так звали мого візника), чи далеко ще до заїзду.

— Та ось, як заїдемо на горбок, там і заїзд буде, — відповів Єрмолай.

Я глянув навколо: думав, що справді десь побачу хоч малесенький горбок; де там — рівнина, одноманітна рівнина, перетята чорною смугою поштового шляху, обтиканого де-не-де рокитником та строкатими стовпами, що їх звуть верствами.

Незавидний, правду сказати, краєвид, а якщо взяти на увагу мою нешвидку подорож, то він здаватиметься навіть нудним. Що маєш робити? Читати нема що, думати нема про що (за тих часів я ще повістей не компонував). Отож полежу, полежу я в фурґоні та й вилізу з нього; перейду верству, другу пішки та й знову до фурґону, пограю на гармонію, а Єрмолай потанцює. Він мало що й сідав на передок, увесь час ішов собі з батіжком побіч конячок і, коли я зачинав грати на гармонію, то він брався до танцю, — спочатку танцював поволі, потім — скоріше, а коли розпалявся, то, звертаючись до мене, мало не верещав — вигукував:

— Шпарчіше, пане, шпарчіше!

От я йому шпарчіше заграю, а він шпарчіше затанцює, а там, дивись, і заїзд.

Отак ми з Єрмолаєм коротали час і дорогу аж до Ясмані (перша станція на Чернігівщині). Не встигнеш переїхати через гряницю орловської губернії, як декорація вже й змінилася: замість рокитнику, вздовж шляху пишаються високі розлогі верби; у першому селі Чернігівщини маєте вже біленькі хатки, соломою криті, з димарями, а не сірі, рублені "ізби"; одяг, мова, обличчя — все, все інше. І вся ця зміна відбувається на протязі двадцяти верстов; за якусь одну годину ви вже почуваєте себе наче серед іншої атмосфери. Принаймні я себе завжди так почував, скільки разів не їздив тою дорогою. Коли їдеш з Києва через Чернігів, то, хоч і почуваєш себе по той бік Десни вже не на Україні, проте там є хоч невеличка інтонація, а між Ясманню та Глуховим — ніякісінької.

Проїхавши верстви зо дві чи зо три від Ясмані, я побачив праворуч, недалеко від дороги, вже не сірий, рублений, з міцною брамою заїзд, а білу, з соломяною стріхою, між вербами, корчму. Вигляд цієї першої корчми нагадав мені пісню, яку я чув ще за дитячих років, що починається так:

Ой, у полі верба,
Під вербою корчма.

До Глухова можна було б іще засвітла доїхати, але мені так подобалася ця корчма, що я попросив Єрмолая спинитися й заночувати в ній, на що він залюбки погодився, бо в корчмі, як він казав, усе дешевше, ніж у місті.

Порівнявшися з самою корчмою, ми спинилися, і я побачив чоловіка, що не звертав на нас ніякісінької уваги. Чоловік цей був одягнений досить дивно: в сіру військову шинелю, підперезану, замість пояса, перевеслом з соломи, на голові чорна бараняча шапка і граблі в руці. Я виліз із возу і, підійшовши до нього, спитав:

— Чи ви — господар?

— Авжеж господар, — одповів він, ледве глянувши на мене.

— А сіно в вас єсть?

— Авжеж єсть.

— І овес єсть?

— Авжеж єсть.

— А буде що повечеряти?

— Авжеж буде!

Після цього чоловік, що зо мною розмовляв, звернувся до мого візника й зовсім непривітно сказав йому:

— Чого ж ти там стоїш, московська вороно, чому не заїздиш? — і сам пішов одчиняти ворота корчми.

Мені сподобався мій оригінальний земляк, як господар заїзду на великому шляху, — особливо після орловських двірників, що зустрічають тебе за півверсти, скидають шапку, кланяються, божаться, що в них все є, окрім пташиного молока, а навсправжки знайдеться тільки овес та пріле сіно, а повечеряти або пообідати, особливо у великий піст, і не гадай: подадуть тобі капусняку з смердячою олією та й здеруть півкопи сріблом, коли наперед не поторгуєшся. Поки небалакучий господар одчиняв і зачиняв ворота своєї корчми, я пішов розмяти затерплі від довгого сидіння ноги.

Корчма була старанно вибілена, а вікна обведено жовто-гарячою глиною; стодола, що прилягала до корчми, так само акуратно обмазана була жовтою глиною; взагалі вигляд корчми вказував на те, що за кілька день у людей буде велике свято. По другий бік корчми я побачив тин, що підходив до самої будови, — невидана річ біля корчми. Я підійшов ближче. За тином дві жінки копали грядки; одна з них щось оповідала, а друга так дзвінко та щиро сміялася, що я й собі мимохіть засміявся. Та, що оповідала, була вже не перволіток, а та, що сміялася, була тількощо розквітла чорнобрива красуня і скидалася на дочку, а не на подругу першої. Не встиг я їх добре розглядіти і наслухатися гармонійного

сміху красуні, як із-за рогу корчми показався сам господар і покликав їх до хати варити вечерю. Я й собі пішов слідом за ними до хати. Біля дверей зустрів я господаря. Він мені побажав доброго здоровя й запросив увійти до світлиці. Я ввійшов до просторої, чепурно вибіленої хати, поділеної в усю довжину, як стіною, білою кахльовою грубою (Біронівщина); під стінами стояли навколо лави, а поміж ними горував дубовий чисто вимитий стіл; на стіні в кутку висів образ, прикрашений свіжою вербою, засохлою мятою та васильками.

— Просимо сідати — сказав хазяїн, скинувши шапку; — тут ми самі живемо, — додав він — а для чужих людей есть у нас друга хата.

— А що, господарю, — спитав я, сідаючи на лаву — чи не можна у вас дістати горілки?

— Чому не можна? Вам півкварти, чи цілу кварту? — спитав він.

— Хоч і півкварти для першого разу.

— Добре, — сказав він і вийшов з хати.

Незабаром він повернувся з чаркою й карафою, а за ним ішла з тарілкою та рушником у руках весела городниця. Це була найчарівливіша чорнява дівчина шіснадцяти або пятнадцяти літ, струнка, гнучка, як молода тополя; її волосся, густе й блискуче, було повязане чорною стрічкою й прибране свіжим зеленим барвінком.

Вона вкрила край стола рушником, поставила тарілку з якоюсь соленою рибою, поклала на стіл дві скиби білого хліба і, посміхнувшися, вийшла з хати. Проводивши очами красуню, я звернувся до господаря:

— А що, земляче, чи не випити нам по чарці горілки?

— Чому не випити? — відповів він і сів на лаві.

Я випив горілки й господаря почастував; трохи згодом я ще раз почастував його і спитав:

— Здається, ви, господарю, у москалях служили?

— Авжеж служив.

То ж то ви добре по-московському говорите.

— Отак пак! У владімірській ґубернії шість років стояли, та щоб не навчитись говорити по-московському.

Добряга не помітив мого жарту; за те я йому налив іще чарку горілки.

— А що, мабуть і на француза ходили?

Питання це завдав я тому, що помітив у нього нашиту на шинелі блакитну стрічечку.

— Авжеж ходив! — одповів він.

— Чимало, мабуть, їх, клятих, на баґнет понасажували?

— Ані одного!

— Чому ж це так сталося? — спитав я не без здивования.

— Я музикою був, — відповів господар.

Це мене ще більше здивувало, бо ані в його обличчі, ані взагалі в його рухах не помітно було нічого такого, що б зражувало в ньому віртуоза.

— На якому ж струменті ви грали? — спитав я в нього.

— На барабані, — відповів він, не міняючи голосу.

Але на цьому дзвінкому інструменті ледве чи ти відзначався, — подумав я, дивлячись на його чесний виразистий профіль, а він сидів собі на лаві і, зігнувшися, бовтав ногами, як то роблять малі діти. Я сподівався — і досить слушно, — що почую від нього про якісь геройські подвиги підчас боїв, про якусь приватну каверзу, що про неї ніде не можна прочитати, навіть у "Записках русскаго офицера", та ба! він був музикою, а до того ще й брехуном не був. Та я все ще не втрачав надії викликати його на оповідання, а тому запропонував йому ще чарку горілки; він охоче прийняв, і, коли витер полою шинелі свої білі вуса й крякнув, я спитав його ніби випадково:

— А в німецьких землях і у Франції таки довелося побувати?

— Довелося. У самій Франції два роки стояли.

— Як же ви розмовляли з французами?

— По-французькому, — відповів він, не запинаючись, і трохи згодом додав:

— Я й по-французькому, і по-німецькому вмію. Ще в десятому році, коли йшли ми з-під турка, один угорець мене навчив, царство йому небесне!

Я, правду сказати, по-всякому вмію, — додав він самовдоволено. — Наприклад, стоїмо ми табором під самим Парижем: тут і прусак, тут і цісарець, і анґлієць, як той рак червоний, і синєполий швед, — і Бог його знає, звідкіля той швед прийшов! До самого Парижа його не бачили, а тут мов із землі виріс. От вони гуляли по таборі та між собою по-своєму розмовляють. От, кажуть, завтра, дасть Бог, вступимо до Парижу, а там, комрад, — і махен вейн, і закусимо, комрад, і мамзельхен лібер, і всього вволю. А я хожу собі між ними, вуса покручую та й думаю: не хваліться, комради, — ще побачимо, що з того буде. Через день, чи через два одягли нас, вишикували, перевели через Париж церемоніяльним маршем, не дали й води напиться; вже верстов 20 за Парижем дали нам дух перевести. От я підхожу до цісарця та й кажу йому по-цісарському: а що, комрад, Париж — гарне, кажу, місто: і вейну, і мамзельхен , всього, кажу, вволю.

— О, дер дейфель! — каже — щоб він їм до тла вигорів!

— Тож то, — кажу йому по-цісарському - було б не хвалитися, ідучи на рать!

— А що, земляче, чи є якась різниця між французькою та німецькою мовою? — спитав я в нього.

— Малность різниці! Так що, як умієш добре по-німецькому, то й з французом можна поговорить; малность різниці, — повторив він, закручуючи свої білі вуса.

У цей час завіса відгорнулася, і до кімнати ввійшла з свічкою в руці та сама жінка, що я її мигцем бачив на городі. Була це по-міському чепурно одягнена немолода вже жінка, високого зросту, з жвавими чорними, глибоко запалими очима і взагалі з милим, виразистим лицем. Вона поставила на столі свічку, поглянула на мого співрозмовника і, звертаючися до мене, сказала чистою московською мовою:

— Не частуйте його, будь ласка, бо він вам і відпочити не дасть. Іди краще, лягай спати, — сказала вона до нього.

— Мовчи ти, капітанше! ма... — відповів їй мій співбесідник і трохи згодом, усміхнувшися, додав:

— Матері твоїй чарка горілки!

Жінка мовчки подивилися на нього і зникла за завісою.

— Це ваша жінка? — спитав я господаря.

— Жінка, — відповів він.

— Чому ж ви її звете капітаншею?

— Це я так, жартуючи... а поправді сказати, так вона і єсть капітанша; та ще не проста, а лейбґвардійська, — додав він начебто сам до себе, та так тихо й швидко це сказав, що я ледве міг почути й зрозуміти.

Мені кортіло розпитатись у нього, як це так сталося, що вона — капітанша та ще лейбґвардійська; але він так невесело схилив на груди свої білі вуса, що, як мені здавалось, кожне запитання про капітаншу було б недоречне і навіть нахабне.

Недовго ми сиділи мовчки: з-за завіси знову зявилася та сама жінка й поставила на стіл юшку з якоїсь дрібної рибки, дуже смачно зготовану. Я повечеряв, подякував господарям і пішов до свого фурґону спати. Одначе, я довго не міг заснути; слово "капітанша" мені не давало спати; зо мною це, зрештою, часто трапляється, та, мабуть, що й з кожним: на якомунебудь звичайнісінькому слові збудуєш цілу драматичну фантазію, не гіршу за вславленого в цьому фантастичному жанрі Н[естора] К[укольника].

Так сталося й тепер: слово "капітанша" поділилося в мене вже на дії, сцени та яви, і вже драма от-от мала розвязатися найстрашнішою катастрофою, як творчі вії мої почали заплющуватися, і я заснув богатирським сном.

За всю мою подорож од Орла аж до цієї цікавої корчми я прокидався щоранку уже в дорозі. Здогадливий Єрмолай ніколи не будив мене, та й не було чого будити: я ще в Кромах, після дорогого капусняку, вручив йому свою асиґнацію в три карбованці, і він цілу дорогу розраховувався за те, що я зїв та випив у кожному заїзді, а я собі спав сном праведника і прокидався завжди в дорозі. Прокидаючись під стукіт колес і повільне колихання возу, я іноді знову засипав і прокидався вже аж у заїзді. Після недокінченої драми на слово "капітанша" прокинувся я другого дня вже нерано і був чимало здивований, бо не почував ні колихання возу, ані холодного ранішнього повітря; прислухувався й не чув нічого навколо себе, навіть стукоту коліс.

Невже ми вже станцію минули? — подумав я.

Та ні, не може бути! Аджеж ми повинні бути тепер уже в мого приятеля на селі біля Глухова, а не в заїзді; а й то правда, — я йому вчора не сказав, як їхати, а він, дурний, не збудив мене, коли з корчми виїхали. Розвязавши так мудро це питання, я знову почав куняти, але Єрмолай начебто підслухав моє рішення, — підійшов до возу і сказав:

— Пане, а пане!

— Чого тобі, Єрмолаю? — обізвався я.

— Ви спите? — спитав він.

— Сплю, — відповів я.

— Пора вставати.

— Добре, встану; чи щось сталося?

— Нічого не сталося, — хвалити Бога, все добре.

— То чого ж ти? Обідай собі з Богом!

— Який тут обід, пане! Не маємо чим і за вчорашню вечерю заплатити: я всі гроші — і свої, і ваші витратив.

— Так таки нічого й не зосталося?

— Ані копійки!

— Погано, — подумав я собі, а потім спитав Єрмолая:

— А коні твої нагодовані?

— Коні нагодовані, господар нічого не знає, все дає, чого тільки зажадаєш.

— Добре, так ти піди, скажи йому, щоб самовар наставив, — я зараз прийду.

Єрмолай одійшов.

У Тулі прийшов був до мене до трахтиру якийсь не дуже то тверезий чоловік і запропонував мені нову однодульну рушницю за три карбованці сріблом. Щоб одчепитись од нього, я давав йому карбованця; він вийшов був за двері, не сказавши й слова; трохи згодом знову ввійшов до хати, спитався мене, чи я жартую, чи поважно це кажу. Я сказав, що поважно. Він трохи подумав і промовив: “А коли поважно, так от вам річ, — давайте гроші”. Дав я йому карбованця, а рушницю поклав на столі, навіть добре не подивившись на неї, як на річ зовсім мені непотрібну. Чи міг я тоді передбачити, що ця рушниця, куплена мало не з примусу, заграє таку важливу ролю, яку я тепер їй призначив?

Виліз я з своєї рухомої спальні, пішов до криниці, вмився, причепурився абияк та й пішов до хати. На столі вже стояв самовар, а вчорашня капітанша витирала чистим рушником велику порцелянову філіжанку для чаю.

Я привітав її з добрим ранком, і вона мені відповіла тим самим.

— А де ж ваш господар? — спитав я.

— А він ще зранку поїхав до дідича, в якого наймаємо цю корчму.

— А як звуть цього дідича, та чи далеко від вас він живе?

— Пенсіонований ротмістр [Віктор Олександрович], а живе він трохи не коло самого міста.

Та це ж і є мій приятель, моя єдина надія, — подумав я і, звернувшися до господині, спитав, як вона гадає, чи скоро її господар повернеться додому.

— Мабуть, скоро, якщо його не затримають Віктор Олександрович. Йому там нема чого довго баритися: тільки віддати гроші та бочку горілки забрати.

— А нащо вам його дожидати? Ви й зо мною можете поквитатися.

— Тож то бо й є, що не можу, — подумав я, а вголос додав:

— Я хотів би ще раз з ним побачитися й побалакати; старий, мабуть, дуже добра людина.

— Прекрасна людина! — помітно хвилюючись, сказала вона.

— Шкода, якщо я його не дождуся. Зрештою, мені нема куди поспішати. Чи не хотіли б ви випити зо мною філіжанку чаю?

— Щиро вам дякую! Ми вже пили чай, — одповіла вона, ледве помітно вклонившись головою.

Мені надзвичайно подобалися в цієї простої жінки її голос, її простість та ґраціозні манєри, її бездоганна чистота, починаючи з хустки на голові аж до черевиків. Поки я вигадував спосіб, як би її затримати в хаті, вона згорнула й поклала на стіл рушник, а сама зникла за завісою.

Напившись чаю, я вийшов на подвіря помилуватись весняним квітневим ранком, але

той ранок уже зник на віки, а його місце заступив теплий квітневий прекрасний полудень. Я обійшов навколо корчму й спинився біля тину. За тином, як і вчора, копали грядки мої знайомі.

Я звернувся з запитом до старшої:

— Це ваша дочка?

— Дочка! — відповіла вона, але якось несміливо.

— А як її звати?

— Олена.

— Олено, — спитав я дівчину — вмієш ти грати на гармонію?

— Ні, не вмію, — відповіла вона, запинаючись.

— А хочеш, я тебе навчу?

— А де ж ви гармонію возьмете?

— Це не твоє діло, — ти тілько кажи, чи хочеш навчитися?

— Хочу, навчіть, — сказала вона, червоніючи.

Я виніс гармонію, і лєкція почалася. Учениця була дуже тямуща, і видко було, як мати з того раділа.

Ми так пильно взялися до гармонії, що не зчулися, як і господар додому приїхав і, підходячи до нас, гукнув:

— Отака ловись! люди добрі до плащениці знаменуються, а вони он що виробляють!

І, підійшовши до мене, він узяв з моїх рук гармонію, повертів її в руках і сказав:

— Славна штука! Де ви її купили?

— В Орлі, — відповів я.

— А дорого? — спитався він, повертаючи мені гармонію.

— Карбованець сріблом заплатив.

— Гм... А ну, заграй і ти, Олено!

Я подав дівчині гармонію, і вона взяла на ній кілька акордів. Старий усміхнувся й, звертаючись до мене, спитав:

— Чи не продажня у вас ота музика?

— Продати її не продам, а коли хоче Олена, то я подарую їй цю музику, а ви, старий, як хочете, купіть у мене рушницю.

Старий задумався, а я говорив далі:

— Рушниця добра, справжня тульська.

— А на чорта вона мені, ваша тульська рушниця, коли я й стрілять не вмію.

Я взяв його набік і пояснив, у чому річ. Він вислухав мене, всміхнувся й весело сказав:

— Олено, музика наша! Неси до хати.

— Тілько чуєте, — додав я — гармонію я дарую, а не продаю.

— Добре, добре! — весело казав старий, — просимо, будь ласка, до хати. Ідіть і ви, хазяйки мої нечепурні, — додав він, звертаючись до жінки.

Жінки покинули свої грядки, і ми гуртом рушили до хати. Попереду поважно виступав наш господар. Він був одягнений вже не по-вчорашньому в московську шинелю, а в синій, з тонкого сукна жупан, підперезаний червоним широким поясом, і мав на собі чорну смушеву високу шапку; в цьому вбранні він нагадував старосвітського українського

міщанина або заможного козака.

Мимохідь я шепнув Єрмолаєві, щоб він запрягав коні; а входячи до хати, спитав господаря, чи застав він удома Віктора Олександровича. Він одповів мені, як на саме звичайне запитання, що застав удома і що той збирається до якогось сусіди на Свята.

— Звісно, нежоната самотня людина, — додав господар — то йому й свято не святом. Всього в нього наварено, напечено, наготовано, а ні з ким пообідати.

— А ви, добродію, жонаті, чи ні? — спитав мене господар.

Я відповів, що ні.

— Женіться, добродію, неодмінно женіться, бо нудно буде старітися самотньому.

Поки ми розмовляли з господарем, господиня накривала стіл, а Олена за завісою грала на гармонію. Коли вже на столі була поставлена горілка та перекуска, ввійшов до світлиці Єрмолай і сказав, що коні готові. Я звелів йому принести рушницю, а тимчасом розпитував, як ближче їхати до Віктора Олександровича. Господар, розповівши мені з усіма подробицями, як їхати, запропонував випити чарку горілки й перекусити на дорогу. Я відмовився, покликаючись на Велику Суботу, а поправді тому, що було ще рано. Господар одмовився від моєї рушниці й запропонував за гармонію гроші. Я, звичайно, так само одмовився. Він і жінка все ще припрошували мене випити й перекусити на дорогу, додаючи, що Бог простить подорожній людині, і таке інше; проте, я не піддавався їхнім доводам, попрощався з ними, як з давніми знайомими, і поїхав шукати хутора Віктора Олександровича.

Не доїжжаючи верстви дві до міста Глухова, праворуч од великого шляху, чорніє невеличкий березовий гай, а до того гаю вється вузенька дорога. Ця дорога привела мене просто до садиби Віктора Олександровича.

Садиба, чи пак хутір, Віктора Олександровича ховалася за тим гаєм, наче за скромною завісою. Коли ми наближувалися до гаю, я почув якийсь невиразний шум. Шум сильнішав в міру того, як ми наближалися; ще трохи, — і я виразно міг пізнати, що шум той походив од каскади води. І я таки не помилився. Між білими стовбурами берез де-не-де світилася блискуча вода. Коли я виїхав із гаю, передо мною розгорнувся великий став і гребля, яку напівзакривали величезні старі верби; по той бік ставу, майже край самого берега, виглядали з-за дерев білі хатки й одбивались у воді; між селянськими хатками біліла під зчорнілою стріхою з гніздом гайстра велика, з чотирма вікнами, панська хата, або інакше "будинок", а перед нею стояв величезний розлогий берест; за хутором на узгірї розкинувся фруктовий сад, оточений старими березами; на самому ж горбку, на тлі блакитного неба зарисовувався вітряк з шістьма крилами, а ліворуч од млина, за спадистою лінією узгіря, на самому обрії в фіолєтовому тумані ледве помітно зарисовувалося місто Глухів.

Між вербами, вздовж греблі, вільно похожав сам господар цього скромного краєвиду в смушевому кожусі, критому сірим німецьким сукном та підперезаному червоним поясом, і в чорній смушевій шапці. Побачивши мій фурґон, що висовувався з гаю, він спинився й, заслоняючи очі від сонця рукою, наче дашком, дивився на мій незграбний повіз.

— Вікторе Олександровичу! — гукнув я до нього, не показуючись із своєї буди.

Він почав вдивлятися ще уважніше.

— Як здоровя, Вікторе Олександровичу? — гукнув я, все ще не показуючися.

— Та який це там сатана кричить і не вилазить на світ Божий? — обізвався він, немов гніваючись.

— Це не сатана, а я, Вікторе Олександровичу, — сказав я, вилазячи з воза.

— Так ти так би й сказав! А то гукає, гукає й не показується, — промовив він, і ми, обійнявшись, поцілувались.

От так молодець, — вигукнув він — от так козак! Спасибі, спасибі, бо я вже гадав, що ти неодмінно одуриш. Думав уже сьогодні на ніч вирушити до Семена Максимовича Свята зустрічати, а бач — ти й приїхав. Спасибі, спасибі тобі, тепер не треба й фраку витягати.

— Ну, як же ви живете? Що поробляєте, Вікторе Олександровичу?

— Та що поробляю! Ось другий тиждень минає, як підійняв опуст та й гуляю день і ніч на греблі, як собака на ретязі. Бог його знає, звідкіль ота вода прибуває, — так і піддає, і піддає! — говорив він, а потім, узявши мене по-під руку, сказав:

— Ну, тепер просимо до хати; а ти, приятелю, — звернувся він до Єрмолая — рушай просто до стайні, спитайся там фурмана Артема й бери в нього все, чого душа твоя забажає.

Панська хата, як знадвору, так і всередині, вирізнялася тілько розміром і більше нічим, та й сам пан, правду сказати, мало чим одрізнявся від своїх підданих; хіба тілько тим, що носив червону шовкову сорочку й чорні плисові штани, а на святах одягав фрак та їздив до свого церемонливого сусіди, — більше нічим. Виховувався він, щоправда, в ніженському ліцеї, одночасно з незабутнім нашим Гоголем, потім служив у якихсь гусарах і служив з таким успіхом, що й тіні не зосталося на ньому від його попереднього виховання. Службу він покинув уже літ пять тому, але й тепер ще був не від того, щоб при нагоді “погусарити”, і нарікав тілько на занепад фізичних сил, тобто, що болить голова після перепою; але я гадаю, що це бувало тому, що частої практики бракувало. Грав він на бандурі, як справжній бандурист, і на дозвіллі складав жалібні українські романси, що одного з них поклав на музику відомий наш композитор Ґлінка; а щоб зберегти самобутність у літературі, він не читав нічогісінько, крім байок Федра, що їх переклав во время оно славний Барков, та ще іноді заглядав до твору Хераскова “Царь, или спасенный Новгородъ”. Одне слово, він цілковито відгородив себе від якогобудь наслідування на літературному полі. Для повної його характеристики треба додати, що, ведучи самотнє життя в околицях, де було найбільше роздолля для мисливців, був він запеклий ворог полювання, а мисливців звав не інакше, як живодерами та псарями.

Приятель мій не визначався елєґантними манєрами й привабливою поставою, але в його смуглявому вісповатому обличчі було стільки веселої прямодушности, що не можна було дивитися на нього без утіхи, особливо коли він розповідав якийсь український анекдот чи перекривлював когось із своїх сусідів: найприроднішою мімікою володів він надзвичайно.

Це був чоловік уже не першої молодости, але не можна було його назвати й старим паничем, хоч він уже й наближався до цієї катеґорії. Він так звик до самоти, що про шлюб і гадки не мав. На сучасне виховання панночок взагалі, а сусідок особливо, він дивився

по-своєму, себто косим оком і, маючи на увазі його оригінальні погляди на речі, не можна було припускати, щоб він колись оженився, та вийшло інакше; не минуло й року після мого побачення з ним, як він одружився. І, як у літературі, так і в цій справі, повівся він самостійно.

Треба додати, що серед своїх "підданих" був він, як батько в родині: брав од них тільки те, що було йому конче потрібне для щоденного існування, а примх не знав жадних, і взагалі його видатки були надзвичайно обмежені; з цього боку він варт був, щоб його наслідували.

— Бабусю! — гукнув господар, увійшовши до хати.

На його поклик увійшла чепурна, охайна бабуся в селянському вбранні.

— Самовар, чаю та й інше... догадалася?

Старенька кивнула головою на знак того, що зрозуміла, і вийшла з хати.

— Яка ж ти добра людина, щоб ти знав, то я вже просто й сказати не вмію! — говорив він, обіймаючи мене й садовлячи на широкій дубовій лаві. — Та такої другої людини і з ліхтарем тепер не знайдеш: дати слово й дотримати його! Справді, не знайдеш!

Я мовчки стискав йому руку й кивав головою. Тимчасом, поки ми перекидалися ласкавими словами, зашумів на столі самовар, а охайна бабуся витирала шклянки, господар, покинувши мене, почав відкорковувати пляшку, що на її наліпці красувалися ґотичні літери, які творили слово "коняк".

— Шкода, що ти не застав тут стрілецького батальйону, — казав він, ставлячи на стіл розкорковану пляшку, — тільки минулого тижня відійшли; а що за моторні хлопці, здебільшого шведи! Диво, а не народ: вихована, освічені, а вже щодо того, щоб гульнуть або карту загнути, то й гусарам не дадуть себе випередити, особливо поручник Штрем, — просто ґеніяльна голова.

Поки він оддавав хвалу поручникові Штремові й компанії, бабуся поналивала до шклянок чаю, і ми присіли до столу. Після першої шклянки чаю Віктор Олександрович звернувся до мене й сказав:

— Розкажи ж мені про свою подорож; аджеж ти людина спостережлива; я гадаю, багато чого цікавого запримітив.

— Найцікавіше — сказав я — з цілої моєї подорожі — це ваша корчма біля Ясмані, а особливо корчмар, ваш посесор.

— А, це Омелько Туман! Так ви таки познайомилися з ним?

— Я в нього ночував та ще й наборг.

— Як наборг?

У відповідь я переказав йому історію моїх фінансів.

— Недобре! — сказав він неуважливо і, трохи помовчавши, промовив:

— А знаєте ви, що той старий інвалід Омелько Туман — прецікава людина, а до того й дивак цілком українського стилю. Він не оповідав вам про своє знайомство з Блюхером, або як через Париж промаршували?

— Про Париж казав, а за Блюхера ні.

— Як же це так! Мабуть, жінка перешкодила.

Я ствердив його здогад.

— І він напевне назвав її капітаншею?

— Таки назвав.

— Бачиш, як я вивчив мого орендаря, чи то, як ти кажеш, посесора. Знай же, що під цією грубою корою ховається висока найшляхетніша душа. Жінка його, що її він жартом зве капітаншею, — це його вихованка змалечку. Я вам на дозвіллі розкажу цю історію; він разом із моїм батьком служив у тому самому полку, і небіжчик мій батько без сердечного зворушення не міг оповідати про його пригоди. А краще за все подарую я тобі рукопис, списаний за словами мого небіжчика батька; там ти не знайдеш ані слова фантазії, усе — гола правда. Я збирався її надрюкувати, але потім передумав. Чого доброго, ще якомусь баронові Брамбеусові заманеться на мені язика гострити, або просто назве цю історію порожньою вигадкою, а це для мене гірше ножа гострого; а ти її, як маєш охоту, надрюкуй, тілько за своїм імям, щоб я був осторонь. Я завтра ж її тобі дам; вона десь у мене захована, я сам не памятаю, — треба спитати в бабусі: бабуся в мене над усім господиня. А дочку його бачив? — додав він, усміхаючися.

— Бачив, — сказав я.

— Ну що, хіба ж не красуня?

— Справді таки красуня, і хоч убрана по-селянському, але ані трошки не подібна до селянки.

— До селянки! Гм... вона подібна до царівни, а не до селянки! А як ти гадаєш? — додав він, пильно дивлячись мені в вічі, — чи можна такій поважній людині, як, наприклад, я, назвати її своєю дружиною, га?

— Чому ж ні, — сказав я — якщо вона в усьому така гарна, як назовні.

— Рішуче в усьому, — сказав він із захватом. — Я сердечно радий, що зустрів хоч одну людину, що має однакові зо мною думки про правдиве незалежне родинне життя, а то “пристойність” та “пристойність”, — а ціле життя збудоване на взаємній облуді, себто — на непристойності! — додав він, допиваючи шклянку чаю.

— Одне в ній мені видалося дивним, — сказав я.

— А що таке?

— А те, що вона для корчми занадто невинна: вона, наприклад, до сьогоднішнього дня не знала про існування гармонії, — справжня дикунка!

— Оце саме мені в ній і подобається! Як же це вона сьогодні зробила таке велике відкриття? Чи не за вашою допомогою?

— Якраз з моєю. Я подарував їй гармонію.

Привітний господар подивився на мене з-під лоба і, покручуючи вуса, сказав:

— Чорти вас носять з вашими гармоніями! Тілько добрих людей псуєте. Ну, скажи, будь ласка: чи до лиця їй, такій принцесі, твоя дурна гармонія? Та ж вона її споганить; це ж — те саме, що дебелу бабу з орловської ґубернії посадити за клавікорд Ліхтенталя. Сьогодні ж заберу й у піч кину!

— Бабусю! — гукнув він.

Увійшла бабуся.

— Пошліть до корчми Максима, щоб він приніс мені музику... або ні, не треба: я сам поїду.

І господар з поспіхом одягнув шапку і, виходячи з хати, сказав:

— Бабусю! знайди та віддай їм той синій папір, — памятаєш, що я недавно читав Іллі Карповичу?

— Памятаю, — сказала бабуся. — Добре, що ви сказали, а то я сьогодні хотіла вже його в господарстві вжити.

— І добре б зробила. Віддай же тепер їм, як не встигла до діла вжити. Бувайте здорові! — сказав він, звертаючись до мене, і вийшов, здорово грюкнувши дверима.

Мені було якось ніяково, так ніяково, що хотів був закликати Єрмолая й наказати йому “колесницю” рихтувати; але передумав, — тому саме передумав, що не було з чим вирушити; хоч-не-хоч мусів я пробачити оригінальний і цілком хуторянський вибрик мого Амфітріона, а себе виправдував тим, що й не такі вибрики в житті нам частенько доводиться вибачати і не тільки на службі, а й так, як кажуть, через скрутні обставини, а навіть і без жадних обставин. Поки я віддавався таким великодушним думкам, бабуся принесла й поклала перед мене на стіл досить обсяжний згорток синього паперу, перевязаний рожевою стрічкою, і мовчки почала збирати з столу шклянки. Запаливши сиґару (я тоді ще курив сиґари), я розвязав і розгорнув згорток, сів біля столу на лаві, навмисне не дозволяючи собі жадного комфорту чи просто — поземої позиції, щоб не вчинити своєрідної нечемности й не заснути перед лицем автора на першій таки сторінці його скромного твору.

Я взявся до читання. Назва була така:

КАПІТАНША, АБО ВЕЛИКОДУШНИЙ ВОЯК.
Оповідання самовидця.

Подарувавши мир Европі, війська наші маршували додому; з ними маршував також і наш хвацький Н-ський полк. Полковий адютант наш був майстер на всі руки: наприклад, наша братія-простота проциндрила все на німкень та французок, дехто й батьківське благословення згарячу прогайнував, а той собі потихеньку копійчину до копійчини збиває та різні, як ми тоді звали, “дурнички” збирає, а ті “дурнички” були не що інше, як різні дорогоцінності: золото й діяманти — та й тільки! Між іншими дорогоцінностями вивіз він на батьківщину й джокея-француза, чи то, як він ще інакше його звав, — пажа.

Ну, чи джокей, чи паж, — байдужісінько, а справа така, що той паж був надзвичайної вроди хлопчик і соромливий, як невинна дівчина. Звав він його Альфредом чи Альбертом, — не памятаю добре, а тілько знаю, що полкові музики звали його Володьком, а слідом за музиками, ніде правди діти, і наша братія, що старшинську ранґу мали, теж звали його Володьком: своє рідне, знаєте, якось до серця ближче, особливо, як живеш по-за батьківщиною років два-три. Чи ж вірите, коли ми ступили в межі Росії, то перший заїзд, хоч який він був брудний, здався мені кращий за всякий французький готель. Усе це, звичайно, пересуд, проте, як для кого, а для мене той самий пересуд має якусь своєрідну принаду. Адютант наш жив, як взагалі скнарі живуть, себто під ключем. До нього ходили товариші хіба тілько в якихсь справах і то тілько в дуже важливих. Отож його хатнє життя мало кому було відоме; проте, ходили чутки, що він разом із Володьком і чай пє, і вечеряє

(обідав він щодня в полкового командира), але то були покищо самі чутки. Одна-єдина людина, яка щодня відвідувала помешкання адютанта, — це був барабанний староста. Він приходив до нього не так з обовязку, як задля Володька.

Цей барабанний староста був природний "хахол" і дивак; другого такого мені й зустрічати не доводилося. Він уявив собі, що краще за нього не тілько в цілому полку, а й у цілому корпусі ніхто французької й німецької мови не знає, а коли спитаєш у нього, чи є яка різниця між французькою та німецькою мовою, він дуже поважно відповість:

— Малность! Якщо хто добре французьку мову знає, то може й по-німецькому говорити.

Так от цей дивак підчас походу взявся вивчити Володька російської мови; а він сам стільки знав російську мову, скільки наш хуторянин, що ніколи не бачив навіть російської бороди; бо ж хоч староста й стояв постоєм шість років у владімірській ґубернії, але це йому мало допомогло; він так таки й зостався справжнім хахлом. Якби Володько задумав таки поважно в нього навчитися російської мови, то став би він подібний до того анґлійця, з яким трапився такий казус. Задумав він навчитися говорити по-російському; щоб скоріше осягнути свою мету, він оселився влітку на селі та й поєднався з попом, щоб навчив його до зими корінної російської мови, а піп і навчив його нашої церковної мови. Ан?лієць взимі повертається до столиці й у модньому сальоні пустив якесь "бон-мо" церковною мовою. Пані так і покотилися від сміху. Ан?лієць сторопів: він зовсім не такого ефекту сподівався від свого "бон-мо"; засоромився сердешний, бо не міг зрозуміти, що таке сталося, та пізніше йому пояснили.

З французиком Володьком могло статися те саме, що й з диваком анґлійцем. Але цього не сталося, а натомість сталося от що: хоч барабанщик і мав вдачу похмуру й мовчазну, та французик підчас походу так до нього привязався, як може привязатися тілько дитина до матері. Чудні речі творяться в природі: приміром, барабанний староста (так його прозивали, і ми його так будемо звати) був зовсім не французької вдачі людиною, а припав до серця пустотливому французові, та ще й як припав, — просто як рідний! Є щось таємне, незриме, що натякає нам на майбутнє наше нещастя, та ми не вміємо зрозуміти тих німих натяків, а тому й страждаємо. Французові його янгол охоронитель теж підсказав був цю симпатію до людини простої, грубої, що була, здавалося, чужа всякому високому почуттю, а вийшло, що всі ми помилились, а француз угадав.

Володько, чи пак французик, був, як я сказав, хлопчик лагідний і навіть несміливий з усіма, крім Тумана, бо з ним він такі штуки виробляв, які — може доводилося вам бачити — виробляє молоденьке котеня, що із старим котом грається. Що не зробить молоде котеня, старий кіт тілько очі жмурить. Так і Туман. Що б не виробляв з ним Володько, він тілько дивиться на нього та посміхається. Хіба вже дуже йому надокучить своїми пустощами або просто не дасть одпочити після ротної муштри та люльку покурити на дозвіллі, тоді він повернеться в другий бік і скаже: "А щоб ти йому опряглося..." та, не докінчивши негарного речення, спиниться, перехриститься й промовить: "Господи, прости мене грішного, воно — сирота, та ще й на чужині, а я його лаю", і хоч який був втомлений, встане, піде, дістане десь сиру та інших речей та й заходиться вареники ліпити

для свого Володька, щоб цим хоч трохи свою провину перед ним затерти. Адютант хоч, на око, й не заохочував до цього, але потай був задоволений з їхньої взаємної приязні, та інакше й бути не могло. Володько був ще майже дитина, та ще й між чужими, — чи ж довго йому зледащіти? У такому віці все пристає однаково — і лихе, й добре, а він був певний, що від Тумана паж не навчиться нічого лихого, тому що про Тумана в цілому полку була слава, як про найакуратнішу, найчеснішу людину; а що він був понурий, так це не вадить, бо інший і ласкаво дивиться, а кусається, як гієна.

Вступивши в межі нашої улюбленої батьківщини, отаборилися ми на зимовищах. Володько почав сумувати й якось дивно на виду змінився. А що найдивніше, то це те, що він ніколи не скидав свого широкого плаща, — так і спав. І ніколи вже не грався, як котеня, з своїм похмурим приятелем, а впаде йому на груди та так і заллється слізьми. Туман, хоч як його пестив та намагався розвеселити, але мало чого досягав. Гадали ми спочатку, що це просто туга за батьківщиною та й годі і що з часом це минеться. Та сталося інакше. Адютант, взявши відпустку, виїхав, щоб побачитись з родичами, а Володькові найняв у містечку в жида помешкання й зоставив його під доглядом барабанного старости. Ми й з того дуже дивувалися. Чому було не взяти хлопчика з собою? Все ж таки він би трохи розважився. Ми це собі пояснили скнарством адютанта та й тілько. Не знаю чому, але французик цей усіх нас цікавив, особливо мене. У ньому було щось привабливе, симпатичне; і коли він зостався без свого патрона й не показувався на вулиці, то я наче щось втратив і щоразу, як бачив Тумана, питався про француза. Туман спочатку відповідав мені, що Володько нудиться, а потім став оповідати, що Володько нездужає. Багато разів кортіло мені зайти відвідати Володька та порозмовляти з ним про його рідний Париж, — може б йому легше стало. Так що ж маєте робити з дурною фанаберією? Як, мовляв, я, старшина, піду з візитою до якогось, хоч і француза, а все ж таки льокая. О, виховання! Знаному негідникові, що має високу ранґу, ми привітно вклоняємося на вулиці, приймаємо його в себе вдома з якнайчемнішим усміхом, пропонуємо стілець і перше місце за родинним столом і не боїмося, що ця отруйна тварина своїм подихом заразить наших дітей; а як здибаємо на вулиці просту людину — без ран?и, що своєю безкорисливістю та щирістю може нам таки послуги робила, то ми на неї й не глянемо, а коли й глянемо, то так ласкаво, що краще б і не дивитися! Це в нас зветься пристойністю! Мерзота та й годі! Ми гірші за брамінів: той, принаймні, здихати буде, а в парія води не попросить, щоб нічим не бути йому зобовязаним. А ми!... Але на цю тему списані цілі томи, а тому чи не краще буде її покинути, бо я нічого нового сказати не вмію, та й завважено нераз, що великі теоретики незавжди бувають такими самими практиками. Я це кажу про філантропів та моралістів; а щоб і мене не зачислили до тої катеґорії, то я повернуся до французика Володька.

Минуло місяців зо два після відїзду адютанта; він у полку не мав нікого близького собі, ані приятеля, отже про нього ми не мали жадних відомостей. Мешкав я разом із нашим штаб-лікарем. Сидимо собі якось надвечір удвох та читаємо французьку книжку, не памятаю яку; аж ось деньщик доповідає, що барабанний староста просить дозволу ввійти.

— Поклич, — кажу.

Туман увійшов блідий і переляканий.

— Що скажеш, Тумане? — спитав я.

— До їх високоблагородія.

— Чого ж тобі треба? — спитався лікар.

— Володько вмирає, ваше високоблагородіє! Рятуйте! Тілько це не Володько, ваше високоблагородіє, а жінка.

— Як то жінка? — спиталися ми в один голос.

— А так же так — жінка і тепер в пологах мучиться.

Лікар нашвидку вдягнувся й пішов слідом за Туманом. Довго він не повертався, чи це, може, мені так тому здавалося, що я нетерпляче його дожидав; нарешті він прийшов.

— Ну, що? — спитався я в нього.

— Нічого, породила, — відповів він — дитина здорова — буде жити, а вона, сердешна, тяжких мук зазнала, ледве чи витримає.

Вранці прийшов Туман і сповістив нас, що вона вмерла скоро після того, як відійшли їх високоблагородіє.

Повідомили про те, що сталося, полкового командира. Той наказав другого дня її поховати й пустити справу в непамять. Полковниця хотіла була взяти дитину на виховання, але Туман не поступився.

— Я перед Богом одповідатиму за цю дитину: мати, коли вмирала, то руки мені цілувала й усе на дитину показувала, себто просила, щоб я не покидав її, і я не смію покинути її, — казав він. — Так він і зробив: за допомогою фактора того самого дня знайшов мамку, віддав їй дитину й заплатив гроші.

Хотілось нам довідатися, хто така була небіжчиця, та так нічого й не довідались: жадних паперів при ній не знайшли, — мабуть, якась мандрівна акторка або просто з модного маґазину субретка, — Бог її знає.

Тепер, я гадаю, не буде ще запізно познайомити вас ближче з моїм незграбним героєм; але краще хоч пізно, ніж ніколи, каже мудра приказка.

Року 1809 наші запасові війська були розташовані частинно в Басарабії, частинно на Херсонщині, а з ними й наш полк. Я тоді тількощо скінчив курс наук у шляхетському кадетському корпусі; ледве мене умундурувати встигли, як зараз послали до дієвої армії, себто в запасові війська. Прибув я до полку, до роти; ротний командир і доручив мені, крім іншої праці, вимуштрувати півсотні рекрутів, що саме прибули до роти. Серед рекрутів був і Туман.

Навряд чи найупертішу циганську шкапу стільки бито, скільки цього бідолашного рекрута, а справа наперед не посувалася ані на крок: наука хлопцеві не далась; шість місяців минуло, а він хоч би що; з себе ж він був показний, здоровий, молодий, “без усякого качества”, як говорив капрал, “тілько з норовом”. А правду сказати, ми й самі досвіду не мали, як поводитися з рекрутами, особливо з моїми земляками. Ще тоді Владіславлєв не видавав памятної книжки для штаб- і обер-офіцерів з дуже путньою наукою лікаря N. у цій справі.

Незабаром був підписаний мир з турками, і наш полк дістав наказ вирушити до внутрішньої Росії. Показалося, що ми на Тумані даремне тілько різки ламали. Наша рота

пішла разом із полковим штабом, отже й з полковою музикою. В поході познайомився наш недобитий рекрут з барабанщиком; той і почав йому підчас перепочинків таємниці свого мистецтва відкривати. І що ж ви собі думаєте? Не дійшли ми ще до призначеного місця, як наш Туман, чи, як його салдати звали, — "ведмідь", вибивав на барабані "зорю", та так майстерно, що самого вчителя заздрощі брали. Ротний командир бачить, що ведмідь не зовсім уже безголовий, — запропонував йому справжнім барабанщиком стати. Туман охоче погодився і з таким запалом та, можна сказати, з захопленням віддавався свому улюбленому мистецтву, що коли під Бородіном убили нашого барабанного старосту, то він став на його місце. Що то значить природний хист! Коли б ми помітили в ньому той хист з самого початку, фури різок не змарнували б.

Дальші події в службовому й приватному житті мого героя не такі визначні, щоб їх варто було списувати; хіба що оповісти ще про те, як він, коли вірити його власним словам, познайомився з Блюхером, як Блюхер по-німецькому пропонував йому шклянку шнапсу та як Туман по-німецькому таки відмовився від того шнапсу та попрохав у його високопревосходительства шклянку вейну, в чому йому, звичайно, не було відмовлено. Маючи на увазі вдачу славного вождя, все те могло статися так, як переказує Туман; але тому, що я не був свідком цієї сцени, не можу ручитися за правдивість цієї цікавої пригоди.

Святі то часи були для нашого брата, військового! Було, як поставлять полк на зимовища, то тут він і коріння пустить, зим із десять з місця не зрушить, так що з нашої братії половина й пожениться; та що я кажу — половина? Всі переженяться, якщо в околиці дівчат вистачить. Так! За тих часів дівчата не засижувалися, як тепер. А тепер що? Не встигне полк, як то кажуть, собі місця загріти, аж глядь, женуть його на другий край Росії, — про який тут шлюб може бути мова? Дай, Боже, хоч познайомитись якось! А тоді салдат просто раював! Інший спритний парубок так зживеться з господарями, що зробиться членом родини, коли не більше. Одне тілько, що було дуже не до смаку нашим москаликам, це — уніформа, тобто умундурування. Справді, страшно було дивитися, як його, сердешного, вдягають у повну бойову амуніцію; два вдягають третього, а коли вдягнуть, поставлять на ноги, то вже стій; а якщо, не дай Боже, спіткнувся та впав, то вже й лежи: сам не підведешся; треба знову двох людей, щоб його на ноги поставили. А до того всього додайте ще шинелі з білого сукна: це був такий клопіт для салдата, що він, сердешний, не знав, що з нею й робити; замість того, щоб захищати себе шинелею від непогоди, він мусить її захищати. За теперішніх часів російський вояк щодо умундурування — чисто богдохан китайський. Хіба тілько те, що мундур трохи його шпетить, але й цю хибу згодом якось направлять та щось краще вигадають. Хто про що, а вояк про амуніцію. Так і я: захопився краґами та кутасами, а про головне й забув. Ось як було.

За тодішнім звичаєм полк наш перебув на тих самих зимовищах більш, як вісім зим. Варочка (так звав Туман свою вихованку) підростала не що днини, що години. І яка ж то прегарна дитина була! Справді — ідеал дитячої краси. Ось уже пятий десяток тягну, а не бачив другої такої чарівливої дитини. І до того всього — тихе, лагідне, чистий янгол небесний. Воно, якщо й дозволяло собі по-дитячому попустувати, то тілько з своїм татом

(так звала вона похмурого Тумана); а похмурий Туман іноді, голублячи свою кучеряву Варочку, так до неї всміхався, що й найніжніша мати не може миліше всміхатись до своєї дитини. Мені часто доводилося його бачити, як він сидів на призьбі біля хати й пестив на колінах свою Варочку. Мені завжди ця сцена нагадувала прекрасний естамп, що на ньому намальовано вусатого лицаря в кольчузі і з прекрасною дитиною на руках; дитина сіпає його за вуса, а він до неї лагідно всміхається. Точнісінько Туман із своєю Варочкою. Щасливий Туман! А правду сказати, він зовсім вартий був такого щастя.

Узявши під свою опіку дитину, почав він з того, що перестав палити люльку й пити горілку. Хоч він ніколи не був справжнім пяницею, а проте, при нагоді добрих людей не цурався. Відмовившись від єдиної салдатської втіхи, він усе ж таки дещо призбирав для своєї Варочки: звичайною важкою працею в жидівському містечку небагато заробиш; треба було подумати про якесь ремесло. Отож він, добре надумавшись, заходився шити чоботи. Шиє він їх рік, другий, а на третій приносить мені показати опойкові чоботи власного виробу, та такі чоботи, я вам кажу, що й столичному майстрові до носа вдарило б. Я, признаюся, не повірив в його хист і звелів йому зробити для мене чоботи; він їх зробив. Дивлюсь, — ще краще: чобіт на нозі сидить, як вилитий. Я рекомендував його товаришам. Туман ретельно взявся до праці, і не минуло й року, як він уже працював на всіх офіцерів у полку і навіть на самого бриґадира, що, як відомо, все ще в паризьких чоботях хизувався і саме думав [нові] в Варшаві замовляти. Так ось який вийшов майстер з незграбного та, як думали, придуркуватого Тумана. Що правда, рідко у “русскаго человѣка” ці дві чесноти разом сполучуються, себто хист до ремесла і тверезість, а проте й таке трапляється, і доказ тому — Туман. Зате він так жив, що й іншому офіцерові дай Боже так жити: кватиря в нього краща за офіцерську (він наймав у шляхтича окрему хатку в садку; не памятаю, що платив); за няньку в нього була наймичка, чепурна бабуся, теж чи не шляхтянка; собі він одмовляв тілько вина та люльки й більше нічого, а за Варочку нема що й казати; вибіжить, було, на вулицю, як та лялечка мальована, куди там до неї шляхетським дітям! Вони — сущі замурзи перед нею; а сам Туман зявлявся тілько на муштру, ніде більше його й не побачиш: сидить собі вдень і вночі за своїми чобітьми та пісні виспівує.

Працьовита людина, на мою думку, — найщасливіша в світі, особливо, коли її праця має таку високу, таку шляхетну мету, яку мала праця цієї простої, цієї зовсім неписьменної людини. Завидую й завжди буду завидувати тобі, щасливий, шляхетний працьовнику.

Старенька Вароччина нянька, крім усіх інших прикмет, [мала ще й ту, що] була письменна, звичайно, по-польському, — з того я й роблю висновок, що вона була, мабуть, шляхетського роду; коли Варочці пішло на пятий чи шостий рік (не памятаю добре, памятаю тілько, що вона вже говорила чисто та виразно, але ще трошки гаркавила, і це її вимові надавало особливого повабу), старенька нянька заходилася на дозвіллі вчити Варочку грамоти. Туманові було до вподоби, що Варочка його читатиме, та ще й по-польському, і задоволення своє виявив він тим, що на першому ж ярмарку в містечку купив для старої вовняну хустку якоїсь темної барви, кожуха й козлячі чоботи, та ще й копу грошей подарував. Стара була захоплена, і подякам її кінця-краю не було. Спочатку Туман подумав собі: “нащо Варочці грамота, що вона за панна така”, але, придивившись

до дитини, став на тому, що вона справді панна і, махнувши рукою, сказав: “нехай собі вчиться, — вмітиме доладу хоч Богу помолитися”. А тому що простосердний Туман не бачив великої різниці між німецькою та французькою мовою, то так само не бачив тої різниці й між грамотою польською чи російською: все одно, аби читала! Одного разу, це вже було незадовго перед нашим виходом з благословенного містечка, йду я вулицею повз Туманове помешкання й бачу: Туман сидить біля хати на пиризьбі в своєму строкатому мундурі й з барабаном між колінами, — мабуть, тількощо з муштри вернувся; перед ним стоїть Варочка й просить у нього барабанні довбешки; Туман дав; вона взяла довбешки, та як вдарить похід, так що там перед нею й барабанщик, — я просто диву дався: справжня “Córka Regimentu”, що минулого літа польські актори в Ромні виставляли. Але треба було бачити самого Тумана: мабуть, ні один аматор музики не слухав з такою насолодою Бетховенової симфонії, з якою він слухав [барабана] і милувався своєю Варочкою.

Це мені нагадало інший естамп того самого розміру та чи не того ж самого майстра, на якому змальований лицар також у кольчузі, що вчить хлопчика в барабан вибивати. Тілько змінити вбрання — і буде та сама картина.

Автім минуло вже вісім років, коли нашому полкові наказано було рушити смоленським шляхом. Туман наче передбачав цю катастрофу, — завчасу придбав коня й віз, так що, коли наказано було виступити походом, наша братія втроє дорожче платила за миршаву конячину, та й ту тяжко було знайти; а Туман тілько посміхався, дивлячись на засапаних факторів та на те, як ми в дорогу лаштуємося. Сяк-так ми влаштувалися, і одного гарного ранку полковий штаб і моя рота вирушили з благодатного містечка. Проводи були пишні, та й як їм було не бути пишними? Стільки часу простояли на одному місці! Багато салдатів не тілько коханок, а й діток придбали. Ну, та ця картина мені не до смаку, і я не буду списувати вам ані сліз, ані голосіння, ані конвульсійних обіймів; скажу тілько, що перший наш перехід тривав цілий день, і половина моєї хвацької роти ночувала на дорозі.

Ми сунули тим самим шляхом, що ним ще так недавно промайнув ґеній війни з усіма страхіттями. По містах, особливо в Борисові та в Красному, було видко ще наслідки війни, а по селах наче нічого й не було; тілько й сліду, що мужики в своїх лазнях на пічах замінили камінь чавунними гарматними ядрами. У самому ж Смоленському стояли ще цілі вулиці в руїнах, а собор уже відбудували.

У Смоленському зійшовся докупи наш полк, і після інспекторського перегляду пустили нас на зимовища. Я командував ротою ґренадерів, і тому разом із полковим штабом зостався в Смоленському, а інші роти розташувалися по околичних селах. Туман із своєю Варочкою також зостався в Смоленському.

Хоч половина міста й стояла в руїнах, проте на зиму понаїздило чимало шляхти, і ми на руїнах стародавнього Смоленського провели зиму весело й гучно. Матері, мабуть, покладаючи надії на полкове нежонате старшинство, понавозили дочок на відданні та ще й прегарненьких. Та ба! Зовсім не було кого сватати: наша молодь, як я вже давніше мав честь доповісти, уся переженилась. Признаюсь, мені, грішному, й самому тоді кортіло накласти на себе вдруге пута Гіменея, та жаль було Вікторка; а йому тої зими пішов тілько четвертий рік, а в цьому віці, я по собі знаю, що значить найліпша мачуха: а що, як, не дай

Боже, навяжеться сатана у подобі неземного янгола, що його тоді робити? Отож подумав я, подумав та й махнув рукою. Пізніше я чув, що з предметом моїх зідхань одружився якийсь безносий багатий Енгельгардт, а за рік він виїхав за один кордон, а вона — за другий. Я тілько Богу помолився, коли почув таку цікаву новину.

У напівзруйнованому Смоленському встиг я захопити порядне й недороге помешкання. Одна кімната в ньому була цілком зайва, я й запропонував її Туманові з умовою, щоб він, як людина тверeза й акуратна, доглядав за моїм мізерним господарством; та й його Варочці буде веселіше, а Вікторко мій без мене нудитись не буде. За няньку й ґувернантку була в мене дуже добра письменна жінка; отож Варочка за зиму жартом навчилася російської грамоти та й Вікторка мого азбуки навчила. До великого посту він уже дуже жваво читав по верхах, а Варочка що Божого дня, зранку й увечері, читала вголос у присутності всіх ранішні й вечірні молитви. Щасливий Туман плакав од зворушення, слухаючи, як Варочка читає такі прекрасні молитви, що про них він, людина темна, раніше й уяви не мав; особливо ж, коли вона зачинала читати "Помилуй мя, Боже" і дочитувалась до стиха "серце чисто созижди во мні, Боже", він покладе, було, поклін до землі і крізь сльози поцілує в голову свою розумну Варочку. Зате нянька моя вже не була бідна на черевики: в неї завжди було в запасі пар із шість зайвих, — "на випадок походу", як казав Туман; а Вікторко мій щонеділі хизувався в нових чобітках. Я, було, кажу йому: "Пощо це ти, Тумане, так часто йому чоботи міняєш?" - "Росте, ваше благородіє, тому й міняю." — Добряга запевняв мене, що дитина за тиждень може так вирости, що їй конче треба чоботи міняти. Я спробував одного разу купити якоїсь матерії Варочці на суконочку, та й сам — не був радий: Туман мій так розходився, що трохи й помешкання мого не кинув, ледве уговкав я його — такий дивак! "Образа — каже — це для мене, ваше благородіє, та й годі. У вас — каже — в самих росте дитина, а ви на чужих дітей витрачаєтесь. Я людина ремісничa, в мене завсіди буде, а ви де возьмете, як Бог не дасть здоровя? добре ще, як пенсії дослужитеся, а то й так випустять."

За зиму я близько спізнався з цією простою, шляхетною й високої міри безкорисною людиною.

По весні вирушили ми з Смоленського московським шляхом; я доручив Туманові доглядати моєї валки та людей і був зовсім спокійний. По містах всяке може трапитися: не скрізь тобі все приготовлене, — іноді й на тще серце заснеш, що ж робити? Але за час цього походу я був, як у Христа за пазухою; було, не встигнеш прийти на місце, у Тумана вже все готове: і мені, і дітям помешкання, і самовар кипить, і вечеря готується, і коням усього досталь, і Бог його знає, як він це встигає. А з мужиками, хоч і мав він українську вимову, ніхто краще за нього порозумітися не вмів. Надзвичайна людина!

У Москві скупчилася вся наша дивізія, і небіжчик Сакен, що був тоді ще за командира нашого корпусу, після інспекторського перегляду дав корпусові наказ, щоб усіх неписьменних унтер-офіцерів на "рядових" повернути. Не знаю, чого це йому спало на думку, небіжчикові. З цього вийшло таке безладдя по ротах, що не приведи, Боже. Особливо нам, ротним командирам, завдав він клопоту своїм наказом. Неписьменних унтер-офіцерів справді було багато, зате це були наймоторніші й найтверезіші люди — дві

прикмети вояка, яких нічим не можна замінити. Отож на місце таких людей ми мусіли поставити письменних пяниць та злодіїв. Тоді саме я й дізнався, що це таке — той так званий "грамотный русскій человѣкъ". Грамотії дістаються до війська здебільшого з поміщицьких сільських писарів. Не дурно ж кажуть наші селяне: "Не буде добра й правди на землі, поки письменним очі не повилазять." Тільки з глибокого призирства до тих грамотіїв могла зродитись подібна приповідка. Що подумав би про моїх земляків великий поборник народньої освіти Ланкастер, коли б він знав, що в нас існує така варварська приповідка? Подумав би, що земляки мої не люди, а пародія на людей, а рації не мав би. Загальна письменність у народі — це велике добро, але там, де на 100 душ тільки один письменний, там вона — найбільше лихо. Я не знаю нічого неморальнішого та огиднішого за сільського писаря: він — перший грабіжник бідного селянина, ледар, пяниця, джерело всіх мерзот і найбільше деморалізує простосердних селян, бо ж він Святе Письмо читає.

Небіжчик Основяненко в своєму "Шельменкові, волосному писарі" зробив легенький нарис цього огидного типу. І ось таких грамотіїв постачають дідичі нашій славній армії! Напевне небіжчик Сакен не видав би такого наказу, коли б він хоч тиждень побув економом у поміщицькому селі.

З своїм званням барабанного старости Туман сполучував і скромне звання підстаршини, пишався тим і шанував його, як власну особисту заслугу. Та, нажаль, — тому, що був він неписьменний, — мусів спороти недавно куплені в Москві не дешеві штучні, а правдиві срібні ґальони. Отже довелося їх спороти й кинути до помийниці, так собі, ні за що — ні про що, — тому тілько, що він, бідолаха, неписьменний. Глибоко вражене було самолюбство сердешного Тумана. Наче розвінчаний Наполєон, ходив він мовчки кілька день, навіть їсти перестав.

Нашому полку визначено місце постою в Муромі; ми збиралися в похід, і я попрохав його знову взяти під свою "команду" моє мізерне господарство.

— Возьміть "ундера", — сказав він, ледве здержуючи сльози, — бо "рядовий" вас дорогою обікраде.

Я сам мало не заплакав і не мав сили повторити своє прохання.

Відпускаючи його, я мав необережність запропонувати йому синеньку асиґнацію на горілку. Заридав він, бідолашний, плюнув на мою асиґнацію і вийшов геть із хати. Другого дня привели його до полкового штабу з поліції на Арбаті — такого, що ледве ступав. Коли спитали його, де він пропадав, він міг тілько промовити: "горілки! бо здохну!" Дали йому шклянку горілки й замкнули до порожньої хати. Я злякався за нього, та, хвалити Бога, страх мій був даремний. Туман щасливо протверезився і вже вдруге не втішав свого жалю, тілько до самого Мурома йшов мовчки, мов навіжений. У Муромі Туман раптом зник, я питаю, де він; кажуть — у шпиталі. Пішов я його відвідати. Прихожу, відчиняю двері до покою — і що ж? От уже такої ґравюри я не бачив та, гадаю, що такої картини й на світі немає. Найбільший маляр не уявить собі такої прекрасної ориґінальної сцени: на ліжку в шпитальному халаті та в ковпаку сидить Туман, а на колінах у нього сидить Варочка з граматкою в руці і складає на голос: "тма-мна", а за нею тихенько басом проказує Туман. Побачивши мене, він зніяковів, підвівся, відповів на моє

привітання і, червоніючи, додав:

— Варочка оце мені “Помилуй мя, Боже” читала.

— От уже й “Помилуй мя, Боже”, — наївно сказала Варочка — ви ще й склади бо-зна як читаєте.

— Цить, дурне! — сказав з поспіхом Туман, сіпаючи її за рукав.

Варочка зніяковіла, поглянула на мене, потім на нього і з докором сказала:

— Хіба ж я не правду кажу? Гадала завтра “аз”, “ангел” показати, а тепер і позавтра не покажу, — просидите в мене цілий тиждень на “тма-мна”.

З тим словом вона вибігла з покою. Туман подивився їй услід і з досадою промовив:

— От тобі й маєш! — І, звертаючись до мене, додав:

— Воно бреше, ваше благородіє.

Я бачив добре, що “воно” не бреше, та вдав, що не догадуюся, в чому річ, і спитав його:

— А чи вона ввесь час тут з тобою перебуває?

— Ні, ваше благородіє, у фельдшерихи перебуває, а до мене забіжить на якусь хвилинку та й знов до фельдшерихи. Таке непосидюще! — додав він, спускаючи очі.

— Клеплеш, клеплеш, Тумане! — сказав я до нього — я знаю, що ти робиш, та нащо ж од мене з цим ховаєшся? Хіба лихе діло вчитись грамоти?

Туман здивовано глянув на мене помовчавши, сказав:

— Лихе, ваше благородіє, дуже лихе! Скажіть, чи бачили ви, щоб дитя-блазень учило старого чоловіка?

І бідолаха мало не заплакав, а трохи згодом почав мене просити, щоб я нікому не говорив про його грамоту. Я дав йому слово й запропонував йому грошей, та він сказав, що в нього ще свої тягнуться. Я попрощався, побажав йому успіху й вийшов з покою.

Діямант, не людина, думав я собі, і навіть не жалкував, що цей діямант нешліфований, — так він мені подобався в своєму натуральному вигляді. Хотів я був зробити порівняння з “Червінцем” Крилова, та зміркував, що така натура, як Туманова, ледве чи була б в стані переродитися, себто перетворитися.

Штаб-лікар наш підгледів Туманову таємницю й не виписував його з шпиталю, доки він сам не попросився. За місяць приходить до мене Туман — лице усміхнене (що йому зовсім не до лиця було), граматка за карвашем, і просить мене, щоб я послухав, як він читає. Я послухав його: дуже добре читає — і заповіді, і все, що є в граматці. Я дав йому статут ґарнізонової служби, — він і статут читає. Того самого дня рекомендував я його адютантові, а той бриґадирові, і за місяць нашив Туман знову свої московські дорогі ґальони, переселився до мого помешкання та знову перейняв до своїх рук моє господарство.

Сталося так, що того ж самого дня, як Туман урочисто нашивав свої нефальшовані ґальони, і я теж дістав підвищення: підвищили мене до майора, а командирові першого батальйону вийшла демісія, і я мусів перебрати від нього батальйон. Хоч я по-давньому зоставався самотній, проте господарство моє мимоволі повинно було збільшитись, і без такої людини, як Туман, не міг я обійтися, тим більше, що Вікторка свого вирядив я до Ніжена до сестриці, щоб вона готувала його до ліцею; тому й Варочка, як дитина, була

мені теж необхідна, бо я за Вікторком дуже занудився, а вона, наче той янгол Божий, зявилася в моїй хаті.

Так, справді можна було її порівняти з янголом Божим. Такої краси неписаної я вже більш не побачу. А лагідність! Справжня янгольська лагідність! Їй уже трохи за одинадцять літ перейшло, і вона мені яскраво нагадувала Володька, себто небіжчицю, свою нещасливу матір. Усмішка, голос, очі — все було, як у бідної матері; тілько у Варочки все це змякшували лагідність і непорочність. Хотів я був заохотити її до книжок, та які за тих часів можна було книжки для її віку дістати! Видавали тоді журнал, що звався "Благонамѣренный". Я прочитав у "Московскихъ Вѣдомостяхъ" оголошення і, захопившись такою благородною назвою, виписав його власне для Варочки, але, як перечитав першу книжку, то решти вже й не розрізував, — так їх у мене в скрині й миші зїли.

За час перебування Тумана в шпиталі Варочка заприязнилася з фельдшерихою, і тепер мало не щодня її відвідувала. Мені ці відвідини не були до вподоби, і я кілька разів казав Туманові, що ця приязнь до добра не доведе; але він, Бог його знає чому, не звертав уваги на мої слова. Тоді взявся я до хитрощів, себто хотів заохотити її до читання й тим примусити сидіти дома; та хитрощі мої не повелися. А тимчасом Варочка зростала й кращала.

Третього чи четвертого року нашого щасливого постою в місті Муромі перевели до нашого полку за якісь каверзи капітана ґвардії N. N., людину літ двадцяти пяти, гарного собою, багатія, із найблагороднішої аристократичної родини, освіченого, делікатного, але завзятого гульвісу, а за тих часів це була неабияка чеснота, тому й Давидов неслушно приписує цю шляхетну пристрасть самим тілько гусарам, бо й наша братія піхотинці ані в чому перед ними не поступались.

Молоді наші офіцери всі до нього так і пригорнулися, а за панночок нема що й казати: всі, скільки їх було в Муромі та в околицях Мурома, всі разом у ньому закохалися. Ну, нехай буде так, — вони молоді, недосвідчені, їм можна вибачити, але ж і пані матері дорослих дітей теж і собі почали змагатися з своїми дочками. Господи, яку ж то страшну силу має золото над людським серцем! А до того ще він гарно говорив по-французькому, читав з памяті і навіть співав деякі такі пісні Беранже, що статечний француз соромився б їх співати в парубоцькій пяній кампанії, а він, баламут, співав їх у муромських вітальнях, і ніжній статі так припадали до вподоби ці двозначні пісні, що їх на память вивчали і в затишку під бузком, в супроводі ґітари та соловейка, співали — не дай Боже, як журливо. Простосердні, — вони й гадки не мали про те, що вони співали; вони думали, що янголи, якщо розмовляють між собою, то неодмінно по-французькому, і співають такі пісні, які співав і предмет їх ніжної пристрасти. Незабаром після появи цього баламута пані й пани, коли й зверталися до когось з запитом, то замість того, щоб назвати на імя та по батькові, говорили "мсью", і це так між усіма поширилось, що свіжа людина напевне б подумала, що ціле муромське населення по-французькому говорить.

От коли Туманові випала добра нагода блиснути своїм знанням французької мови. Та ба! він бідний плєбей, а то аристократія, та ще й яка аристократія — повітова! Всім, мабуть, уже відомо, що анґлійська аристократія найбільш гордовита та дражлива, але, як

порівняти її з нашою повітовою, — вона нічого не варта. Хоч французькі полонені салдати часто попадали в її неприступне коло, але ж то були французи, то ж зовсім інша справа.

Була в мене тут одна добра знайома, жінка не першої молодости, зразкова, можна сказати, дружина й зразкова мати родини; освітою була трохи вища за всіх своїх співгромадянок, але мала практичний, здоровий розум; не було в ній жадної манірности, і якраз це мені в ній особливо подобалось; і от сама вона почала мені якось описувати прикмети й освіту нашого ґвардійця. Слухаючи її, я думав, що вона жартує, слухав її й мовчки посміхався; але вона, не звертаючи уваги на мої усмішки, так захопилась панеґіриком, що почала вихваляти його за глибоке знання російської історії. Тоді я вже й рукою махнув. Хіба ж годиться, щоб російський пан того часу, та ще й ґвардієць, знав щось, крім французької мови? Та ще й рідну історію! Тоді Карамзін почав видавати свою вславлену історію, — так от про неї, мабуть, і чув щось у столиці наш капітан та й пустив в обіг свої знання серед непорочних муромок. Нещасливі муромки! А ще нещасливіші сердешні муромці!

Коли жінка, що її вважали за зразок розуму й родинних чеснот, і та захопилася бравим капітаном, то який же вплив він мав на жінок звичайного розуму і звичайних чеснот. Великий вплив, до такої міри великий, що не минуло й року, як чоловіки молодих жінок та батьки молодих дочок почали вже переконуватися щодо того великого капітанового впливу на їх жінок та дочок, і, коли нашому полку визначений був похід до Москви з приводу коронації, то батьки й чоловіки перехристилися й вільно зідхнули, а жінки й дочки заголосили.

Проте, гіркі сльози були даремні: капітан заслаб і зостався в Муромі, аж поки одужає.

Який, одначе, був жах мамунь та їх любих дочок, що полювали на капітана, як на найвигіднішу партію, коли до нього за нашої відсутности приїхали жінка й теща та й застукали його на в ліжку, не слабого, а в колі його товаришів-питухів. Теща почала була відповідну нагоді проповідь, та він її спинив такими словами: “Ви, здається, розумна жінка, а такі дурниці говорите, аджеж ви бачили, ви знали, за кого ви віддавали свою єдину дочку, так про що ж ви мені тепер толкуєте?” Стара глянула на нього, заплакала та взявши з собою свою єдину дочку, рушила додому; а він, регочучись, гукав до них наздогін: “Куди поспішаєте? Може ласка пообідати зо мною?” Чи ж не герой?

Не зважаючи на це, вплив його на ніжну стать тривав і далі, — так що сердешні батьки й чоловіки не бачили іншого способу позбавитися небезпечного капітана, як написати прохання цареві в ім’я цілого їхнього конклаву й слізно просити, щоб він за зразкові чесноти капітана перевів його знову до ґвардії. Не знаю, чи на їх прохання, чи на чиєсь інше, але капітана, що прожив там два роки, було переведено, але не до ґвардії, а до міста Воло?ди під догляд поліції. Та напротязі тих двох років він заграв ще з десяток слізних мелодрам і останню — найбільш патетичну — такого змісту.

Коли ми вирушали до Москви, нам було наказано “ваґенбурґ” та тяжкі речі зоставити в Муромі, з чого треба було зробити висновок, що ми незабаром повернемося на попереднє зимовище. Офіцери, що мали добрі кватирі, зоставили їх за собою; я так само і свою зоставив за собою, а в ньому меблі та іншу мізерію. Полковий командир, спасибі

йому, зглянувся на моє прохання, віддав Тумана цілковито до мого розпоряження, а я віддав Туманові до повного його розпоряження мою кватирю й усе, що до неї належало. Прощаючись з ним, я наказував йому берегти Варочку пильніше за свої очі та яко мога менше дозволяти їй відвідувати фельдшериху, “бо — кажу йому — ти й сам знаєш, що за звір зостається в місті! Не дай Боже, навернеться йому якось на очі, — тоді пропала!”

— Бога гнівите, ваше високоблагородіє, — сказав він — воно ж іще дитина!

Я замовк, знаючи з досвіду, що жадні докази не в силі захитати впертого земляка мого, а завважте, що цій дитині минув уже пятнадцятий рік.

Побували ми в Москві й по-доброму назад повернулися. У Муромі так само все по-давньому; кватирю свою й інше майно я застав у найліпшому стані, та інакше й бути не могло. Варочка зустріла мене з найщирішою дитячою радістю, а Туман, відрапортувавши мені, що все добре, дякував мені за те, що я його зоставив у Муромі, бо мовляв, за цей час він не тілько навчився виводити на папері всі цифри, але й неабияку копійчину згромадив; все місто наділив чобітьми, а мало не ввесь останній місяць працював на самого капітана.

Певно, початок зроблено! — подумав я.

— А не приходив він до тебе іноді чоботи міряти? — спитав я Тумана.

— Приходив, ваше високоблагородіє, разів кілька приходив.

— Зле, — подумав я й відпустив простосердного, не сказавши йому на перший раз ані слова.

Другого дня спитав я вже його, хто нараяв його капітанові. Туман трохи замявся й сказав:

— Мушу признатися, ваше високоблагородіє, що фельдшериха.

— А я що тобі казав, виїжжаючи до Москви? — спитав я його.

— Памятаю, ваше високоблагородіє.

— Ні, не памятаєш, — забув; пригадай і зміркуй гарненько, що з цього всього може статися. А що, бачив він у тебе Варочку?

— Бачив, ваше високоблагородіє.

— І розмовляв з нею?

— Розмовляв, ваше високоблагородіє.

— І за чоботи платив, не торгуючись?

— Не торгуючись, ваше високоблагородіє, навіть наперед, скільки захочу, грошей пропонував, тілько я не брав: не треба було.

— Бачиш, Тумане, як я все знаю; отож слухай: од сьогодня Боже тебе борони навіть за браму без себе Варочку пускати, — прощайся тоді з нею навіки, чуєш?

— Чую, ваше високоблагородіє.

— То ж то бо й є, — почув, то й не забувай! Бо й тебе, і мене Бог покарає за наше недбальство: за чужу дитину ми більше, ніж за свою, маємо відповідати перед людьми й перед Богом. Іди собі, Тумане, до своєї праці, — сказав я наприкінці своєї проповіді.

— Спасибі за науку, ваше високоблагородіє, — сказав зворушений Туман і вийшов.

Після того він щоранку, рапортуючи мені, що в господарстві все гаразд, так само рапортував мені й про те, куди та як ходив він із Варочкою. Ходили вони, та й то раз чи двічи на тиждень, на берег Оки до рибалок, чи так просто, щоб пройтися, а іноді до

фельдшерихи на філіжанку чаю, — на тому й кінчалися їхні прохідки; та ще раз на тиждень, себто щонеділі, ходили вони на службу Божу до церкви святих угодників Флора та Лавра.

А тимчасом у місті, серед шляхти, а навіть і серед багатого купецтва одна за одною повторювалися історії найскандальнішого змісту, головною ж дієвою особою всіх тих новель був, звичайно, наш шибай-голова капітан. На зиму в місті, як і за минулих зим, заклався шляхетський клюб; хоч я й був на першому й на другому зібранні, та не помітив нічого особливого, а інші помітили й уже пізніше оповіли мені, що на балях не зявлялася ані одна повітова левиця, а причиною того був ніхто інший, як усе той наш шибай-голова капітан. Найпаскудніші анекдоти склалися з приводу відсутности на балю отих левиць, а покірні овечки, що на них капітан не звертав уваги скромно на всі лади переповідали анекдоти, чутливо поглядаючи на недолюда-капітана.

Я завжди ходив до церкви святих мучеників Бориса й Гліба, що в Благовіщенському манастирі, як ось мені чомусь заманулося піти на службу Божу до церкви Флора та Лавра. Прихожу, перехристився, — дивлюся, передчуття мене не зрадило: капітан тут, а перед ним, кроків на два, Варочка, а біля неї фельдшериха щось шепоче їй до вуха та ставить свічки перед образами. Капітан так пильно дивився на зашийок та на густі темнорусяві Вароччини коси, що не помітив, як я обминув його і спинився майже біля Варочки. Дивна й незрозуміла річ! Чому, наприклад, я довго милувався щодня красою Варочки, а мені досі ні разу не впали в очі такі милі і, можна сказати, пластичні подробиці, які [я помітив у неї] в церкві. Наприклад, на білому, прегарному, кругленькому зашийку в неї вилися наче прозорі кучері, а це — кажу вам — така диявольська принада, що проти неї людині не сила встояти. Я перехристився й поступив кілька кроків наперед. Після служби здибав мене на паперті капітан: йому, як я помітив, страх як хотілося зайти до мене на помешкання, та я викрутився, зробивши зручний маневр: попрощався з ним на перехресті вулиць та й пішов у напрямку помешкання командира полку, де його, хоч і приймали, та дуже обережно, бо, правду сказати, командир наш був уже старий, до того ще й поранений, а полковниця — баба хоч куди, та ще й німкеня, так воно, знаєте, небезпечно було пускати до хати такого звіря, як капітан.

Другого дня, після рапорту, спитав я в Тумана, котрий рік минає Варочці.

Він довго рахував на пальцях і нарешті сказав:

— З Варвари сімнадцятий пішов.

— Гм... сімнадцятий, — подумав я — небезпечно!... і розповів йому, що я вчора помітив у церкві та яких з того дожидати наслідків можна й навіть треба.

Туман довго мовчав, схиливши голову, потім зідхнув і промовив, немов сам до себе:

— Морока, та й годі!

І, помовчавши, додав:

— Порадьте, ваше високоблагородіє, що мені з нею робить?

— Що робить? Знайти статечного чоловіка та віддати заміж, — другого способу я не знаю.

Заміж, заміж... — говорив він пошепки. — Заміж... — говорив — він далі таким самим тоном — за кого? Нема за кого, — сказав він голосніше. — Пропаду я! Здохну, як той

старий собака, без неї, ваше високоблагородіє.

— Ну, то сам ожени́сь.

— Не можна, ваше високоблагородіє, — гріх перед Богом: вона — моя дитина, і люди пальцями показуватимуть; бач, скажуть, старий дурень для кого викохав байстря!

І він знову схилив голову й задумався.

Дивлячись на нього, і мені сумно стало. Добре було б, подумав я, якби всі рідні батьки так любили своїх дітей, як оцей бідолаха приймачку.

— Так що ж ти надумав, Тумане? — спитав я в нього.

— Нічого, ваше високоблагородіє.

— Так покищо й не надумуй нічого, тільки дивись за нею добре, — може Бог дасть, небезпека мине.

Я говорив це тому, що капітанові пустощі ставали вже подібні до денного розбою, і полковий командир двічи вже атестував його, як людину несправну та шкідливу для полку.

Минуло літо, настали темні, довгі осінні вечори, а разом з ними їх сопутниці — грязюка й нудьга. Увечері, було, сидить собі Туман у своїй хаті перед шкляним ґлобусом з водою та приштуковує халяву, а в кутку біля столика сидить Варочка теж із роботою або читає в сотий раз житіє великомучениці Варвари; і щоразу, як вона читала імя Діоскора, Туман плювався й шепотів собі під ніс: “собака”! У них була ще й друга повчальна книжка, — це житіє святих Петра й Февронії, що тут у Муромі нетлінно спочивали у Благовіщенському манастирі; та цю книжку вона читала менше — може тому, що великомучениця Варвара була її патронка. І я, було, як вибють вечірній сиґнал, відпущу фельдфеблів та, запаливши люльку, захожу до них, і так тихо, любо мине час до вечері, як ніколи ні перед тим, ні потім не минав у блискучих вітальнях.

Тут годилося б змалювати вродливу Варочку в подобі Сибіли Куманської Кіпрєнського, або просто як молоду красуню, що при світлі читає книжку в стилі фламандського мистця Рембрандта; та, признаюся щиро, таке завдання мені не по силі; до того ж я великий ворог малярів-самоуків, а в цій справі я стояв нижче всякого самоука. Як юнак-поет, я цілими годинами не зводив з неї своїх очей, і Бог знає, які думки роїлись у моїй сивій голові. За дитячих літ мав я, серед інших, теж пристрасть і до малярства, але тому, що батько мій був справжній “суворівський салдат”, то він про малярство та взагалі про красне мистецтво мав зовсім простацьке поняття, чи краще сказати — не мав жадного. Мати моя була без порівняння освіченіша за батька, і, як жінка, вже з природи своєї, хоч і несвідомо, відчувала привабливість нерукотворного твору; їй любо було спостерігати й у мене те саме почуття, але про те, щоб присвятити мене якомусь мистецтву чи науці, вона й подумати на сміла.

Колись мати, показуючи батькові мій малюнок, сказала:

— А що, якби його віддати до Академії Мистецтв? Може з нього вийшов би славний маляр?

— Що? — сказав батько, сердито поглянувши на неї. — Мистець? Маляр?... Ти, здається, впилась і досі не проспалася! Маляр! Ха, ха, ха. маляр... Та ти подумай, мудра голово: чи шляхетська це справа — в фарбах бабратися? До Академії!... Разом із

холопами! Прекрасну карєру вибрала ти для свого сина, прекрасну, нема що казати!

І, взявши мене на руки, батько додав:

— Ні, друже мій Сашко, ти в мене будеш справжній вояка!

Через рік після цієї сцени мене відвезли до шляхетського кадетського корпусу, і з мене справді вийшов справжній вояка та й більше нічого. І я тепер думаю, — як би це було гарно, коли б я був малярем: я на полотні передав би далеким нащадкам привабливу красу Варочки, так само, як Рафаель зробив безсмертною Форнаріну або як Ґвідо Рені — непорочну Беатріче Ченчі; але тепер про це нема що й толкувати. Дивно якось діється з людьми: ось, наприклад, людина прозорлива; вона за рік, за два передбачає небезпеку і всіх засобів і способів уживає, щоб одвернути від себе нещастя: день і ніч не спить, вуха, очі та всю істоту свою раз-у-раз на сторожі тримає, а якраз у хвилину небезпеки возьме та й засне, та ще й як засне! Наче найщасливіша людина.

Отож точнісінько те саме трапилося тепер і з нами. Наближалися Різдвяні Свята. Туман, як це звичайно буває, завалений був працею; я навіть просив адютанта не турбувати на той час Тумана й не кликати на вправи; думаю собі: нехай людина при нагоді зайвий гріш заробить. Отож якось, одпустивши фельдфебелів, я, звичайно, запалив люльку, вдягнув архалук та й пішов до Тумана. Прихожу, — він працює перед шкляним ґлобусом; на столику в кутку горить свічка й уже чимало нагоріла, перед свічкою лежить на столі розгорнена книжка, а Варочки нема. Ну, чому мені було не догадатися та не спитати, чи давно вже Варочка вийшла? Автім, не було чого й питати: нагоріла свічка ясно вказувала, що давно, — а я ще зняв із свічки гар та й сів собі і, гадки не маючи, почав розпитувати Тумана, чи багато вже зробив пар чобіт, скільки гадає ще до свят скінчити та яку ціну він бере: чи звертає при тому увагу на особу того, хто замовляє, чи з усіх однаково. На це він зовсім слушно відповів: “Однаково, бо однаково й роблю.” Потім ні з того, ні з сього перейшли ми до виховання, говорили ми про закордонні наші пригоди. Далі — про тульчинські маневри й нарешті звели мову на небіжчика Володька.

— Так, — каже Туман — не дурно кажуть: волос довгий, а розум короткий! І то сказать, — додав він: молоде, дурне, а, може, ще й сирота, доглядать не було кому.

І сказавши це, Туман поглянув на місце, де повинна була сидіти Варочка, помітно змінився на лиці і не відводив очей од свічки, що догорала та від розгорненої книжки.

— Мовчить, не чуть її, — аж її дома нема! — промовив він ледве чутно і, звертаючись до мене, сказав:

— Я думаю, чом вона не читає, аж її дома нема.

І Туман притьмом звівся на ноги і з роботою в руках вийшов із хати. Хвилин за десять він повернувся стурбований. Я спитав його: “Ну, як там?” Він тільки ворушив губами, а слів вимовити не міг; нарешті якось пошепки промовив: “Нема!” Я й собі скочив на ноги і сказав йому: “Біжи до фельдшерихи”, а сам нашвидку вдягнувся й пішов до городничого, щоб повідомити про те, що сталося, та попросити, щоб він ужив своїх заходів. Та чого варта була поліція за тих часів у повітових містах? Нічогісінько.

Вертаючись додому, захожу до Тумана, гадаючи, що він також повернувся; де там! — він, як я його покинув, так і зостався на тому самому місці, наче скамянів. Питаю його, чи був у фельдшерихи; він аж після кількох повторювань ледве промовив: “Ні!” Я покинув

його і ще раз обійшов усі кімнати, двічи, здається, питався в челядні й на кухні і шукав її так, як ми звичайно шукаємо якусь згублену дрібничку: разів із десять на тому самому місці; подивився по всіх кутках, за комодом, під канапою і, переконавшись нарешті, що Варочки нема ніде, хотів був уже лягти спати. Але де там: тільки заплющу очі, як передо мною зявляється або капітан, або Варочка. Аж до світу корчився я в ліжку, як карась на сковороді. На світанку я встав і пішов подивитися, що Туман робить, бо вночі покинув його в найнужденнішому стані. Відчиняю потихеньку двері й бачу — в хаті ледве блимає світло, — це догорала свічка перед шкляним ґлобусом, — а по цей бік того самого ґлобуса на своєму стільчику до праці сидить Туман, підперши голову обіруч. Спочатку я подумав, що він спить, і хотів був вийти з хати; але він звів голову, глянув на мене й ледве чутно промовив: “нема!” — і так страшно промовив, що я не на жарт злякався. Він знову схилив голову на руки, а я тихенько вийшов геть з хати, певний, що жадне співчуття не мало сили збудити його з тої страшної лєтаргії. Та й справді варт спитати психологів; як впливає на душу найщиріше співчуття в такому страшному критичному стані, що його тепер переживала душа мого сердешного Тумана? Скажу за себе: в пів-горі на мене доброчинно впливало навіть не щире, аби тілько дружнє співчуття, але в хвилину справдішнього горя, коли душа ховається в найтемніший куток, куди й власна думка не сміє проникнути, тоді найніжніше, найщиріше співчуття стає найлютішою отрутою. От чому я не зважився втішати нещасного Тумана.

Пішов я зранку до городничого довідатися, чи не натрапили на який слід; по дорозі здибав я знайомого, і він після першого привітання питає.

— Як це сталося так, що в вас двірська дівка пропала?

Я не відповів йому ні слова й повернувся назад додому, бо до городничого не було чого й ходити. І справді, він тілько те й умів зробити, що того ж самого дня по всіх проулках благовістили про нашу крадіж. Після цього на який там слід натрапиш?

Три дні й три ночі просидів нещасний Туман на своєму стільчику, не зводячи голови. Я злякався й порадився з лікарем; розважливий лікар велів тілько відчинити на кілька годин вікно або двері (а було це, як я вже згадував, зимою). У лікарських науках я зовсім нічого не тямлю, а тому й перестарався: взяв та й відчинив потихеньку й вікно, й двері. Минає година, минає друга, я все заглядаю то через двері, то через вікно й міркую, що то вийде з цієї операції. Дивлюся, — це вже було так надвечір, — Туман почав здригатися, а за годину встав, поглянув навкруги, зачинив вікно й двері, походив з півгодини по хаті, здригаючися та ледве чутно промовляючи: “от тобі й маєш”; потім ліг, чи краще сказати, впав на своє ліжко, накрившись кожухом. Мені здавалося, що він заснув. Я подумав собі: слава тобі, Господи! — і пішов теж трохи спочити. Не встиг я напитися чаю, аж деньщик мені рапортує, що Туман кидається, стогне й просить мене до себе. Прихожу, питаю:

— Що тобі, Омельку?

— Нічого... Спина! Холодно! Сумно! Що знаєте, те й робіть.

Бачу, справа погана; послав по лікаря — а сам зостався з Омельком. Він кілька разів звертався до мене й кричав:

— Пить! Дайте пить, бо згорю!

Я давав йому квасу в філіжанці до чаю, і він трохи заспокоювався. Прийшов лікар,

помацав живчик, подивився на свого “бреґета” з секундовою стрілкою і сказав:

— Гарячка! Вирядіть його, не гаючись, до шпиталю.

Я зараз таки й вирядив Омелька до шпиталю.

Два місяці з чимсь пролежав сердешний Туман у шпиталі. Сам лікар уже починав сумніватися, чи видужає він, особливо в останні дні гарячки, як то кажуть, підчас перелому хвороби. Одначе, залізна природа хворого перемогла недугу, і під кінець першого місяця міг він уже без чужої помочі вставати з ліжка, а під кінець другого вже бадьоро прохожувався по коридорі та все їсти просив, але йому, звичайно, не давали.

Підчас Туманової недуги я робив усе, що тілько міг зробити, щоб знайти хоч якийсь слід нашої втікачки: я зорґанізував своїх вивідувачів, і то невсипущих; мені фельдфебелі щовечора доносили найдокладніше про всі капітанові рухи; знали про кожний його крок і кожного пильнували мої вірні аґенти. Але найменшого сліду не було: наче в воду впала. І не тілько я, — всі в місті вказували на капітана, та що маєш робити? Злочинець тут, а доказів жадних. І мимоволі злочинця, звірюку, назвеш людиною.

Туман уже почав був одужувати, як із Владіміра приїхав жандармський офіцер, узяв нашого капітана та й повіз до Воло?ди. Проте, я все ще не втрачав надії; я написав приватного листа до вологодського поліціймейстра, прохаючи його, щоб повідомив мене, хто саме приїде з отаким капітаном, особливо ж, чи не буде серед його слуг молодої дівчини, при чому я подав теж і опис Вароччиних прикмет. За півроку, не раніше, дістав я від вологодського поліціймейстра листа, в якому він описував з усіма подробицями як самого пана, так і його слуг, а серед них — покойового козачка Климка. “Згаданий козачок Климко — писав поліціймейстер — через чотири місяці утік од капітана, і тепер невідомо, де перебуває; а дівчина, — писав він далі — за яку ви пишете, разом із ним до нашого міста зовсім не приїздила. Спочатку був поговір, що згаданий козачок Климко — нібито переодягнена жінка, та це бабські плітки та й більш нічого. Я тому так міркую, що хоч би яка людина була розпусна, то все ж не зважиться на такий законопереступний вчинок: та ще й те спростовує цей наклеп, що в жінки, як у створіння фізично й морально слабосилого, не вистачило б духу на такий сміливий вчинок, як, наприклад, утеча, — на це й не кожний мужчина зважиться. Вважаю за зайве писати вам про самого капітана: маю надію, що ви його добре знаєте; хіба що скажу ще те, що він ані трошки не змінився.”

Лист, як звичайно, кінчався споконвіку заведеними чемностями, та й край. Вологодський поліціймейстер, мабуть, простосердний добряга, — подумав я. Як таки можна було не перевірити на ділі “бабських”, як він каже, пліток? Як можна було мати сумнів щодо капітанського законопереступного вчинку, перечитавши його службовий формуляр! Аджеж поліціймейстер напевне його читав. Простота, та й годі!

Що я мав тепер робити? Я зовсім був певний, що козачок Климко — ніхто інший, як наша Варочка. Сердешна! Вона свою долю дістала в спадщину від своєї матері; коли б і їй не довелося так скінчити, як скінчила небіжчиця. Але де вона тепер? Сидить, мабуть, у пошехонській чи іншій якійсь вязниці та воші годує, а, може, її вже й на світі немає? Після довгого роздуму став я на тому, щоб послати оголошення до часопису “Московскія Вѣдомости”; “Губернскихъ Вѣдомостей” у той час не друкували. Зробивши це, я зважився поділитися своїми надіями з Туманом; — кажу: “зважився” тому, що Туман, хоч і зовсім

одужав од гарячки і хоч уже вісім місяців минуло з того часу, як Варочка пропала, все ще був подібний до божевільного. Він і перше був мовчазний, а тепер і зовсім занімів, закинув своє ремесло і цілісінькі дні висижував у своїй хаті, підпираючи голову руками. Я одного боявся, щоб він не почав пити, але, хвалити Бога, цього не сталося. Отже, я не втерпів, щоб не поговорити з ним про Варочку маючи на думці, що надія освіжить скорбну його душу. Отож, якось уранці, коли зложив він рапорт, що в господарстві все гаразд, оповів я йому про моє відкриття. Довго він стояв мовчки передо мною, схиливши голову; я перейшовся кілька разів по кімнаті, — він, як та статуя, не ворушився, я хотів йому щось сказати, аж дивлюсь, — у нього з-під спущених вій сльози, як горох, покотилися, потім він зідхнув і ледве чутно промовив: “капітанша!” — і, обернувшись навкруги ліворуч, вийшов із хати. Я подивився йому вслід та й гірко розкаявся, що був такий необачний.

Це було восени. В полку дозволені були річні й піврічні відпустки. Другого дня Туман приходить і каже, що його залічили до числа кандидатів на піврічну відпустку, та просить мене, щоб я йому в тому не зробив перешкод.

— Навідаюся — каже — додому, чи не лучче буде.

— Іди — кажу — з Богом, — і наказую йому, щоб, як буде переходити через Глухів, зайшов на мій хутір подивитися, що там робиться.

— Добре, зайду.

За тиждень йому видали білєт, і він, попрощавшися зо мною, пішов. Даремне чекав я наслідків мого оголошення, — нічого не вийшло; але якось уранці, місяців так через три після того, як пішов Туман у відпустку, доносять мені, що приїхав Туман. Я здивувався, чого так скоро. Вихожу на подвіря, дивлюся, — аж Туман зсажує з однокінної рогожаної халабуди жінку — закутану, в некритому кожусі, з дитиною на руках; побачивши мене, Туман весело промовив:

— Знайшов! Знайшов, ваше високоблагородіє!

І справді була то Варочка. Та яка відмінна від колишньої Варочки! Обвітрена, худа! Вона віддала дитину на руки Туманові і, як божевільна, кинулась мені до ніг та й заридала. Дитина збудилася в Тумана на руках і заплакала, а він, приголублюючи її, поніс до своєї кімнати. Я підвів заплакану Варочку і повів її слідом за Туманом.

Другого дня Туман перебрав знову господарство до своїх рук, і все в нашому домі пішло по-давньому. Якось після рапорту я спитав у нього, де він знайшов Варочку.

— Де знайшов? — відповів він — в Молозі, в тюрмі!

Цікавість мою не зовсім задовольнила його відповідь; та я знав, що він не був охочий до подробиць, а тому й не перепитував його. Якийсь час Варочка нікуди не виходила з своєї кімнати і навіть од мене вона ховалась: мені теж здавалося якось ніяково до них заходити. У Тумана я щодня питався про її здоровя та про здоровя дитини, і він одповідав мені:

— Дякувати Богові милосердному, — обидві здорові!

Я скучив за Варочкою і одного разу, відпустивши фельдфебелів, зайшов до їхньої хати: як і колись бувало, Варочка читала житіє великомучениці Варвари, а Туман сидів проти неї й няньчив на руках Олесю. Я ніколи не забуду цієї справді моральної картини.

Другого дня по моїх відвідинах прийшов до мене, як звичайно, Туман і після рапорту сказав:

— Ваше високоблагородіє! Я думаю женитися, щоб люди головою не кивали та пальцями на нас не показували.

“Найблагородніша ти людина” — подумав я й того ж таки дня попросив йому в полкового командира дозволу, а другої неділі був я за батька на Тумановому весіллі.

Варочка після шлюбу довго ще була сумна, задумана й нікуди, крім церкви, не виходила. Тумана вона по-давньому звала своїм татом і часто плакала, дивлячись на нього, коли він пестив її Олесю, як свою рідну дитину. Помаленьку вона начебто почала забувати про своє минуле, почала заходити до моїх кімнат, спершу — за моєї відсутности, а потім і при мені. Мою білизну й усе, що потребувало жіночого ока, вона взяла під свою опіку, і кращої та дбайливішої господині не можна було й бажати. Якось уранці приходить вона до мене з Олесею на руках, така весела, щаслива; я запропонував їй філіжанку чаю, посадив біля себе та здалека зняв мову про те, як вона втікала та де її ховав капітан перед виїздом до Воло?ди.

Спочатку спитав я її, чи буває вона у фельдшерихи.

— Ніколи не буваю, — відповіла вона.

— Чому ж ти не буваєш, — спитав я — ви ж були такі близькі приятельки.

— Добрі приятельки! Вона — огидна, лукава жінка! Якби не вона, я б досі нічого не знала; це все вона наробила, — і Варочка заплакала.

Трохи згодом я сказав:

— Так, чимало таки клопоту ти й нам тоді завдала; сердешний Туман мало не ліг у домовину. Але я й досі не можу зрозуміти, де тебе сховали, бо я тоді всі мишачі нори перерив у місті. Розкажи, будь ласка, як це воно сталося.

— Ось як! — сказала вона, втираючи сльози. — Памятаєте, — того дня перший сніг випав. Фельдшериха, будь вона проклята, намовила мене покататись з нею ввечері; я й пішла до неї, не спитавшись дозволу, а свічку й книжку зоставила на столі: думала, — зараз вернусь, і ніхто не знатиме, де я була. Прихожу я до фельдшерихи, а в неї самовар на столі; вона налляла мені філіжанку чаю; чай був такий смачний, що я й другу попросила, а потім і третю, і мені стало так добре, так весело, що я ладна була танцювати: я про все на світі забула. Саме на той час на вулиці проти вікна спинилися сані; ми вийшли, сіли й поїхали. Довго ми їздили містом, так довго, що мені захотілось спати, та так захотілось, що я не памятаю, як я й заснула. Прокинулась я в теплій хаті; було темно, тілько через маленькі шпари у віконницях пробивалося світло. Я почала пригадувати вчорашнє катання, але тілько й могла пригадати чай та фельдшериху, та й те наче крізь сон. Незабаром відчинилися двері, і до хати ввійшла сільська баба з свічкою в руках. Я спитала її:

— Де я?

— У добрих людей, — відповіла вона.

— А як я тут опинилася?

— Тебе на вулиці знайшли: мабуть, коні, мордуючись, із саней викинули.

— Чи не треба тобі чого? — спитала вона, ставлячи на стіл свічку.

— Нічого не треба, — відповіла я, і стара взяла з столу свічку й вийшла геть, защіпнувши за собою двері на гачок.

Я все думала, де я і що зо мною хочуть робити; довго я думала й нарешті знову заснула. Коли я прокинулася вдруге, то вже через шпари не було видко світла; голова в мене не те, що боліла, а кружилася гірше за всякий біль; я почала плакати. Увійшла знову та сама стара з свічкою й почала мене втішати, пропонуючи мені чаю та різних ласощів. Я відмовилась і тілько просила її, щоб вона сказала мені, де я. Питалася про вас, про тата, про наше місто, чи далеко воно. Стара відповідала, що ані вас, ані тата не знає, а про місто наше побожилася, що й зроду не чула; потім запропонувала вона мені чаю, я відмовилася; запропонувала вечеряти, я також відмовилася, стара засвітила лампадку перед образом і вийшла з хати. Я скочила з ліжка й кинулась до дверей, та стара встигла їх защіпнути на гачок. Трохи згодом почувся за дверима чоловічий голос; голос був мені знайомий, але я ме ногла пригадати, де я його чула. Голос спитав:

— Ну,що, — чи краще їй тепер?

Стара відповіла:

— Все те саме, добродію: маячить та кидається.

— Ну, добре! — сказав той самий голос — я до неї завтра лікаря пришлю.

Невже це вони про мене говорять? Невже я й справді нездужаю? — подумала я.

Проте, лікар не приходив, і я заспокоїлася.

Довго, довго сиділа я в отій клятій вязниці, мало не збожеволіла з нудьги; крім огидної баби, я за ввесь той час нікого не бачила. Аж тоді вже, як він мав мене взяти з собою, напередодні виїзду, ввійшла до мене фельдшериха з клунком у руці. Я їй, як рідній матері, зраділа; вона почала мене втішати й обіцяти мені Бог-зна які радощі в майбутньому, аби тілько я їй у всьому скорилася. Вона запропонувала мені постригтися й одягтися в чоловіче вбрання; я була відмовилася, але вона мені загрозила вічною вязницею, і я скорилася. Вона мала з собою ножиці і зразу ж обстригла мені коси. Господи, як я тоді плакала! Потім вийняла з клунку чоловіче вбрання і одягла мене і тілько що почала захоплюватися мною яка я, мовляв, гарна в цьому вбранні, як увійшла стара і сказала: “приїхали...” Ми з поспіхом вийшли на двір, — вже було темно. За ворітьми стояли дві кибитки, одна велика, а друга менша; всадила мене фельдшериха до більшої кибитки; перехристила, і коні рушили з місця, а решту ви вже знаєте, — промовила Варочка та й заплакала.

Незабаром почалася польська революція, і нашому корпусові наказано вирушити на Литву. Що було зайве, я вислав додому на свій хутір і намовив Тумана, щоб він і Варочку з дитиною відпустив до мене на хутір із моєю валкою. Він так і зробив, а ми рушили в похід на возі. Як скінчилася кампанія, я вийшов на демісію з ранґою полковника, а незабаром вийшла відставка й Туманові, і він прийшов до мене на хутір. Я мав на думці зробити його своїм економом, але тому, що мені й самому нічого було робити в моїм мізернім господарстві, то я дав йому держати корчму, що біля Ясмані, задурно, — за давніші його послуги, тай Вікторкові заповів те саме вчинити, коли мене не стане.

Що я й буду робити до кінця днів моїх.

Віктор N. N.

Перечитавши це оповідання, я задумався, і в моїй уяві грубий ветеран-корчмар перетворився в такого чоловіка-християнина, що дай Боже усім хоч трохи бути подібними до нього. Ці відрадні міркування перервав оклик: “чорт-зна що!” Двері відчинилися і до хати ввійшов мій приятель, тримаючи в руках мою гармонію та повторюючи: “Чорт-зна що! Я гадав, що він їй щось добре подарував. Півкарбовакця! більше, як півкарбованця, не варта!” — та, побачивши в мене свій рукопис, наче схаменувся й сказав:

— Ну, що, яка повість? Чи, може, ти ще її не дочитав?

— Саме перед вашим приїздом скінчив, — відповів я.

— А як гадаєш, — чи варто її надрюкувати, чи ні?

— Навіть дуже варто.

— То то ж бо й є, а вони, дурні, гадають, що, не читавши нічого, нічого й не напишеш, а ось бач — написав.

— Дозвольте мені її списати, — так для памяті, — сказав я.

— Ото ще списувати! Возьміть так, як єсть, і хоч надрюкуйте, тілько, як я вже вам і раніше казав, щоб не ставити мого імени.

Я дав слово. На дворі вже було темно; напившись чаю, ми ще трохи побалакали, вдяглися й поїхали до міста, до історичного Миколаївського собору, слухати “Діянія”.

Після заутрені приятель мій поїхав до себе на хутір, щоб, як він казав, дати розпорядження щодо господарства, а як опісля виявилося, тілько для того, щоб додержати пристойности, себто надягти фрак на незалежні плечі; а я, тому що не мав жадних знайомих та не мав і охоти до знайомств, вважав цю церемонію за зайву й зостався в місті, дожидаючи служби Божої. Погода була гарна (що дуже рідко трапляється під цю пору року): вулиці були майже сухі, і я пішов блукати по місті, шукаючи того місця, де стояла вславлена Малоросійська Колєґія та де стояли палати гетьмана Скоропадського, ті самі палати, у яких він вітав Данилича, коли той заїхав подякувати гетьманові за гостинець, себто за місто Почеп з волостю. Данилич, не бувши дурний, взяв та й одмежував до почепської волости, за допомогою німецької астролябії, сотні балаклинську, мглинську та половину стародубської, та й заїхав до Глухова дякувати гетьманові, а немудрий Ілліч, нічого не відаючи, знай частує свого “світлішого” гостя, аж поки “світліший” гість, на знак вдячности, звелів поставити на площі проти палат мурований стовп, вбивши до нього пять залізних гаків, — один для гетьмана, а інші для старшини, якщо вони хоч слово скажуть цареві про німецьку астролябію. Проте, старшина не злякалась і, як були в Москві, поскаржилася на грабіжника, за що [царський] повірник і був покараний штрафом.

Та де ж та площа? Де ті палати? Де Колєґія з її кровожерною потворою — таємною канцелярією? Де воно все? І сліду не стало! Дивно! А все воно ще таке недавнє, таке свіже! Яких сто років промайнуло, і Глухів з резиденції українського гетьмана обернувся у звичайнісіньке повітове містечко.

Благовіст до служби Божої перервав мої невеселі запитання, і я, перехрестившись, пішов до Миколаївської церкви, — одної-єдиної памятки минулих часів. На площі здогнав я чумацький віз, що його тягнула пара сірих волів-велетнів. На возі сиділи дві жінки в білих свитках; одна в стрічках та заквітчана барвінком, а друга повязана шовковою

хусткою; поруч з волами йшов високий на зріст чоловік у чорній кирею і в чорній смушевій шапці з батогом в руці. З воза виглядав ще великий білий клунок. Це була загорнута в білу скатертину паска з усячиною, як воно й годиться.

Порівнявшись з возом, я чимало був здивований, пізнавши в подорожніх моїх давніх знайомих: Тумана та його родину. Віз спинився, і я з усіма похристосувався та, розмовляючи про те, що Бог дав погоду і такий хороший день на таке велике свято, ми помалу наблизились до церкви.

Після служби на цвинтарі приятель мій не без солодкого зворушення почоломкався може з двадцятьма, а то й більше православними християнами та християнками, узяв мене за руку й підвів до невеличкого товстенького чоловічка в ґубернському мундурі з румяним добрячим обличчям, що саме вийшов із церкви і, похристосувавшися з ним, сказав, указуючи на мене й назвавши моє імя. Я вклонився, а приятель додав:

— Карло Самійлович Стерн, наш повітовий ескулап. Йому так до вподоби наш істинно-християнський звичай, що він щороку вдягає мундур і зявляється на службі Божій власне задля цього свята і хоче прийняти нашу православну віру, та де там, — гадаю, що обдурить, — пробач, Карле Самійловичу!

Німець добродушно всміхнувся, і ми попрощались.

Приїхали ми на хутір, і я, ввійшовши до світлиці, чимало здивувався, не бачучи нічого такого, чим можна було б розговітися.

Господар, побачивши моє здивування, вивів мене до сіней і мовчки вказав на великі двері, що вели, як я гадав, до садка. Я відчинив двері, і перед моїми здивованими очима став не сад, як я собі уявляв, а величезна дощана повітка з маленькими вікнами, що була приставлена до самого будинку; це була, як я довідався, заля для бенкетів. Посеред повітки стояв безконечний стіл, застелений білою скатертиною, і, Боже мій, чого тілько на тому столі не було! І все це було в найгомеричніших розмірах. Бабуся, що поралася біля столу, здавалася мухою проти колосальної піраміди з тіста, що її звали паскою. З боків піраміди, мов єгипетські сфінкси, у декілька рядів лежали не поросята, а цілі печені величезні кабани, з хріном в зубах, і все інше — в таких самих розмірах; навіть горілка й сливянка стояли на кінцях столу в великих барилах, покритих серветками, одне слово: все було циклопічне, так що, якби прокинувся великий хіоський співець, то й він тілько б вуса покрутив та й годі, а ще, може, подумав би, що на хуторі дожидають Кадма з товаришами.

Господар, ходячи по “залі” (так називав він повітку), поглядав то на стіл, то на мене й самовдоволено посміхався. Чого ще дожидати? Чого тут іще бракує? — думав я; здається, можна було б і починати, — чи, може, він когось дожидає? Хоч я й не був голодний, але не міг теж спокійно дивитися на всі ці “блага”, особливо на порося та на бабу, що була, як московська кубічна купчиха, — біла, румяна, от так би й проковтнув її всю разом, а господар любенько собі похожає та тілько посміхається. Півгодини, якщо не більше, дожидали ми так; я почав уже пригадувати собі такий анекдот про царя й його улюбленого боярина. Вірний боярин прокрався в чомусь перед царем; добрий цар не хотів вживати вогню й заліза, щоб викрити правду, а продержавши свого вірного боярина днів зо три у вязниці без хліба та води, наказав потім подати собі миску доброго капусняку, печене порося й покликати боярина на допит. І що ж ви думаєте? За ложку капусняку та за

хвостик поросяти боярин до всього признався. Щоправда, жадної вини я за собою не знав, але мимохіть спадало мені на думку, чи не хоче й мій приятель надо мною так пожартувати, як той цар над своїм вірним боярином, тілько чим же це я перед ним завинив? У ту саму хвилину двері відчинилися, і до "залі" ввійшла бабуся з тарілкою в руках; у тарілці була свячена вода й кропило з сухих васильків. Входячи до залі, бабуся, поспішаючись, сказала: "Уже на греблі!" Приятель мій вийшов до сіней; незабаром на дворі почувся стукіт коліс, і за які дві хвилини увійшов до залі священик у єпитрахилі, в супроводі господаря й причту. За причтом увійшов Туман з своєю родиною, а слідом за Туманом, поважно, без гомону, розправляючи вуса, ввійшли селяни й за хвилину наповнили собою цілу повітку. Після молитви священик, а слідом за ним господар, а далі вже й я, похристосувались з усіма присутніми і, розговівшись шматочком чорного хліба, заходилися кожний коло того, до чого хто мав охоту. Тілько тепер стало ясно, пощо в таких велетенських розмірах понаготовлювали їстивного та питва! Приятель мій (за що я з ним десять разів похристосувався) дослівно додержував заповіту Золотоустого красномовця та любови й покори первісних християн. Тут не було раба та владики; був тут тілько привітний господар та цілком нецеремонливі гості.

Відпровадивши священика та своїх кріпаків-гостей, він посадив за стіл мене, Тумана з родиною, а сам сів поміж нас, сказавши: "От тепер розговіємося!" Проти мене сиділа Олеся з матірю, і тілько тепер я придивився до неї з належною увагою. Це була справжня, тількощо розквітла красуня: густе темно-каштанове волосся, заплетене в дві коси й перевите жовтими й блакитними стрічками та барвінком, надавало якоїсь особливої свіжости її гарненькій голівці; тонка біла сорочка з білою теж прозорою мережкою на широких рукавах спадала на плечі й на груди такими зборами, які не снилися ані Скопасові, ниже самому Фідієві — одне слово, проти мене сиділа богиня краси й непорочности. Поруч Олесі сиділа її мати, колишня Варочка, тепер Варвара Іванівна, як звав її сам господар, а біля неї сидів Туман, з усмішкою закручуючи свої білі вуси. Я дивився на нього не як на простого корчмаря-ветерана, а як на лицаря великих моральних подвигів, як на людину-християнина в найширшому значенні цього слова, і, признатися, завидував йому. На мій погляд, він був вповні щасливий, та інакше й бути не могло. Людина, що так високоблагородно виконала свої обовязки перед ближнім, навіть у злиднях і на самоті має бути щасливою, а його старі літа проходили в достатках, серед найщиріших, найніжніших друзів. Не доводилося мені бачить такого мистецького твору скульптури чи малярства, що так заспокоюючe-солодко приваблював би до себе мої очі, як лагідне та спокійне обличчя цього сивого лицаря-героя чесноти. Озєров вповні відчував цю принаду, сказавши устами Едипа:

Мой не увидитъ взоръ
Ни мужа кроткаго пріятнаго чела,
Котораго рука боговъ произвела.

Встали ми з-за столу тихо, скромно, наче після звичайного обіду, помолилися Богу, і Туман, узявши свою смушеву шапку, поглянув на жінку й почав прощатися з господарем.

Туман, взагалі не говіркий, цього разу був за столом зовсім як німий. Я хотів був зняти мову про Блюхера чи Бонапарта, та, коли глянув на нього, думка моя здалася мені просто тривіяльною. Одне-єдине слово я почув од нього тепер, і то вже на дворі; коли він посадив свою родину на чумацький віз, і воли рушили з місця, то господар з порога спитав його:

— Так на Провідному, батьку?

— Еге! — одповів Туман і пішов за возом.

Увечері за чаєм приятель мій, проти своєї вдачі, був замислений. Я завдав йому якихсь два-три питання, але потім собі почав тарабанити пальцями по столі. Вже бабуся й свічки принесле, вже й самовар прибрала з усім приладдям, а ми все сидимо, не рухаючись, та тарабанимо по столі, і не знаю, чи довго тривала б та барабанна вправа; коли б я не зідхнув, — так собі, знічевя. Приятель мій підвів голову, поглянув на мене й засміявся.

— Слухай, — сказав він, насміявшися досхочу: моя справа хазяйська, я маю над чим задуматись та за чим зідхнути, але якого біса ти зідхаєш?

— Господар мимохіть передає свій настрій гостям, — одповів я.

— Правда, правда твоя! А знаєш що?... — промовив він і замовк.

— Знатиму, як скажеш.

— Маю до тебе велику просьбу. Як даси слово, що виконаєш, — скажу.

— Дам слово, якщо скажеш, що за просьба.

— Погостюй у мене до Провідного тижня!

— Не можу.

— То то ж бо й є, — примусив мене виявити таємницю, а тепер сам назад. Так не годиться порядній людині.

— Яка ж тут таємниця? — спитав я.

— А така таємниця, — одповів він, подумавши, — що на Провідному тижні я хочу вінчатися, а тебе прошу бути в мене, як по-нашому кажуть, за боярина; ну як, — згода?

А що в той час був я людиною зовсім незалежною, то, не довго думаючи, і сказав йому:

— Згода!

— Оце так приятель! — сказав він, стискаючи мені руку так по-приятельському, що я мало не закричав. — А тепер ходімо вечерять! — додав він, встаючи.

Добра вечеря та нелицемірна жертва Бахусові розвязала язик мого приятеля і виявила таємницю його серця. Спочатку він мені висловив свої найприродніші погляди та думки про родинне й політичне життя людини і взагалі про призначення людини, як створіння прекрасного й розумного, та як людина може бути незалежною, отже й щасливою в своєму недовгому житті, ані трохи не порушуючи гармонії загалу подібних до себе. Він так захопив мене своїми міркуваннями, що я почав вбачати в ньому найнатуральнішого, найприроднішого мудреця, ледве чи не вищого за Сократа; але тому, що мудрецеві та й взагалі всякій людині тяжко, а то й зовсім неможливо самому встановити межу, через яку не слід переступати, то й приятель мій непомітно перейшов до утопії і почав мені доводити, що письменність, особливо серед жінок, дуже шкодить добрій долі людства. Я думав, що джерело такої ідеї — вино, велика порція випитої сливянки, поки він не

закінчив своїх доказів такими словами:

— Я сподіваюся, і не безпідставно, що я буду вповні щасливий з моєю дружиною — саме тому, що вона неписьменна.

— Ти може й будеш, але цього не можна сказати про багатьох, і я перший не скажу цього про себе.

— Бо багато людей, а серед них і ти, ніщо інше, як моральні виродки.

— Ось тобі маєш! — подумав я і, помовчавши, сказав:

— Як твій старший боярин, чи маю я право спитати в свого князя: хто ж вона, ота майбутня щаслива княгиня?

— Таємниця! До останнього дня таємниця; бо ти, чого доброго, почнеш мене розчаровувати.

Довго ми сиділи за столом мовчки, зрідка поглядаючи один на одного та на пляшку з сливянкою, і, коли побачили, що на сухому дні пляшки не зосталося нічого гідного уваги, встали з-за столу, і, вимовно стиснувши один одному руки, пішли спати.

Напротязі тижня ми з приятелем закушували, снідали, обідали, вечеряли й спали; багато, багато набалакалися ми про різні, зовсім сторонні речі, між іншим і про сучасну літературу, що за нею він, як і кожна статечна людина, слідкував досить уважно; це мене чимало здивувало, бо я, крім варварського перекладу Федрових байок, ні одної книжки в його домі не бачив. Крім сучасної літератури, часто ми зводили мову про хитру політику Меттерніха, але про близьке весілля — ні півслова. Якось я, всупереч приписам чемности, зачепив дражливе питання, та приятель мій був німий, “аки риба”, звелів запрягти бричку і, навіть не сказавши мені “до побачення”, сів та й поїхав — Бог його знає, куди. Минув нарешті безконечний для мене Великодній тиждень, минула й половина Провідного; приятель мій виїхав у середу вранці і пропадав до самого вечора; а повернувшись надвечір додому, він мовчки вдягнув фрак, зачісався, подивився в дзеркало і сказав, звертаючись до мене:

— Я готовий. Одягайся скоріше, поїдемо!

Я й собі одягся, і ми сіли в бричку та й поїхали до міста просто до Миколаївської церкви. Церква була освітлена, священик у ризах, серед церкви налой, а дяк, розправляючи вуса, мало що не виголошував: “Ісаіє, ликуй!...” Не встиг я розглянутися, як одчинилися двері, і ввійшла Олеся в супроводі Тумана та матері. Увійшовши до церкви, вона перехристилася, сміливо підійшла до налою і стала на своє місце. Коли я побачив її зблизька й яскравіше освітлену, то тілько ахнув! Вінчання скінчилося, і я не без заздрости побажав свому щасливому приятелеві нового життя, нової радости, а другого дня, подякувавши йому за хліб-сіль, виїхав до Києва.

[Розпочато 1855.] 15. III.

[Новопетровський форт.]